

NYT FRA ROCKWOOL® FONDENS FORSKNINGSENHED

Juni 2003

- **Den samlede underdeklaration i Danmark: Gunnar Viby Mogensen**
- **Sort arbejde i Skandinavien, Storbritannien og Tyskland: Søren Pedersen**
- **Skandinaverne har rekord i nordvesteuropæisk gør-det-selv arbejde: Søren Brodersen**
- **Indvandringen og den finanspolitiske holdbarhed: Daniel le Maire og Christian Scheuer**

Overblik over dette nummer

Af forskningschef Gunnar Viby Mogensen, Rockwool Fondens Forskningsenhed

Det personlige skattetryk i Danmark har ikke kun været stigende her i de aller seneste årtier. Som figuren i næste spalte viser det, er forløbet for skattetrykket ved personskatter præget af en øgning fra ca. 4 pct. i 1903, over omkring 15 pct. ved århundredets midte, til godt 43 pct. i 1989.

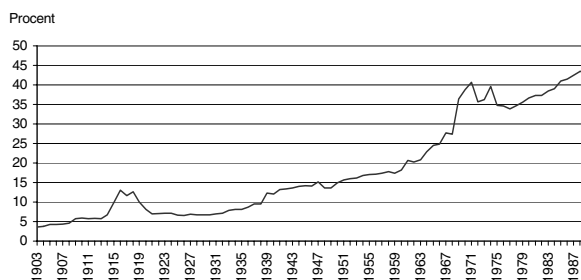
Kurven viser de to ekstraordinært stærke forøgelser under de voldsomme indkomst- og skattestigninger under Den 1. Verdenskrig, og effekten omkring 1970 af, at indførelsen af kildeskat pludselig rykkede tidspunktet for indkomstens bestemmelse godt et år frem (fra det forudgående skatteår til nu den løbende indkomst), tilmed i en højkonjunkturperiode med stærkt stigende indtægter hos befolkningen. Bortset fra disse to "toppe" på figuren (1914-18, og 1968-75), var de noget længere perioder med kraftigt voksende skattetryk især 1930'erne (med gennemsnitligt 0,9 procents årlig stigning i skattetrykket),

fulgt af det første tiår efter 1903-reformen (0,7 pct. p.a.) og perioden 1958-67 med gennemsnitligt 0,6 pct. i årlig stigning. Mellem 1940 og 1958, og igen efter 1975, lå stigningerne lavere, nemlig på gennemsnitligt omkring 0,1-0,2 pct. om året.

Sund fornuft, og den hermed i vidt omfang overlappende nationaløkonomiske teori, forudsiger, at så kraftig en stigning i personbeskatningen må få folk til i et vist omfang at holde nogle aktiviteter, fx reparationer og forbedringer af boligen, helt væk fra markedet, dvs. at udføre dem som gør-det-selv-aktiviteter, for det første.

For det andet må folk, hvad angår de aktiviteter, man nødvendigvis *må* lade udføre uden for husholdningens gør-det-selv-sektor, dvs. på markedet, formodes *også* at reagere på det personlige skattetryk, som i alle tilfælde flere af vores tidligere finansministre vurderede som værende betænkeligt højt.

Figur 1. Skattetrykket 1903-89. De direkte personlige stats-, amts- og kommuneskatters andel af den skattepligtige indkomst

Det gjaldt Det Radikale Venstres Edvard Brandes (da det personlige skattetryk var 7 pct.), Venstres Thorkil Kristensen (16 pct.) og Viggo Kampmann (18 pct.). Med Edvard Brandes ord fra 1922 får det offentlige nemlig ikke altid det ventede ud af en indkomstbeskatning, for "i samme øjeblik, satserne bliver så høje som her, og de be-

løb, der skal opkræves, så store, forsvinder på en underlig måde både indtægten og formuen fra det af staten påregnede grundlag”. I et samspil med den større eller mindre respekt for skattekontrollen – og måske nogle menneskers ubehag ved overhovedet at skulle tage en risiko – snyder folk altså med dele af betalingerne for ydelserne på markedet.

En måling af, hvordan gør-det-selv-sektoren og skattesnyderiet med markedsaktiviteterne m.v. så har udviklet sig, er problematisk – og er dermed i Forskningsenheden blevet oplevet som en udfordring på linje med målingsproblemerne omkring fx lediges rådighed, incitamentsproblemerne på arbejdsmarkedet, og hvad angår indvandringen den reelle asylgodkendelsesprocent, og indvandringens samlede effekt på de offentlige finanser. På dette sidste felt har i øvrigt Daniel le Maire og Christian Scheuer netop nu afsluttet det opfølgende arbejde omkring professor Eskil Wadensjö, DREAM-modellens og Tænkertankens analyser specielt af effekterne på langt sigt, som afrapporteres her i Nyhedsbrevet side 31-36.

De rent metodemæssige målingsproblemer omkring den uformelle økonomi blev (hvad angår underdeklarationen) behandlet i G. Viby Mogensen, Hans Kurt Kvist, Eszter

Körmendi og Søren Pedersen *The Shadow Economy in Denmark 1994. Measurement and Results* (København, 1995).

Samtidig med, at der i Enheden er blevet arbejdet videre med disse målingsproblemer, er der blevet foretaget større dataindsamlinger med henblik på svar på tre spørgsmål:

- Hvor stor er den sorte sektor i Danmark i forhold til de samme sektorer i vore nabolande?
- Hvad er omfanget af, og strukturen i, gør-det-selv-sektoren i de samme (i alt fem nordeuropæiske) lande, og
- Hvordan har størrelsen af den *samlede* (sorte og hvide) underdeklaration udviklet sig i de netop nu 100 år, vi har haft statslig indkomstskat i Danmark?

Svaret på det sidste spørgsmål bringes på denne og de nærmest følgende sider her. Derefter præsenterer Søren Pedersen sin dybtgående internationale analyse af den sorte økonomi side 8-19, mens nordeuropæernes gør-det-selv-aktiviteter gennemlyses af Søren Brodersen side 20-30.

Den samlede underdeklaration i Danmark

Af forskningschef Gunnar Viby Mogensen

Den del af de nu fremlagte nye resultater omkring Danmarks uformelle økonomi, som beskæftiger sig med udviklingen i det *samlede* (sorte og hvide) skattesnyderi gennem de sidste hundrede år, er næsten fuldt ud bygget på Gunnar Viby Mogensen. 2003. *Skattesnyderiets historie* fra Syddansk Universitetsforlag.

Disse analyser benytter arkiverne i Danmarks Statistik og i Rigsarkivet m.v. til, sammen med ældre og ny statistik, at sammenholde danskernes indkomster i denne periode, som skattevæsenet kendte dem, med de oplysninger, man kan hente i nationalregnskabet om, hvad danskernes indkomster rent faktisk havde været – som løn, som erhvervs- eller renteindkomst, eller som transferering, jf. også Jens Hages illustration (figur 2) på næste side.

Analyserne ser først på de beregninger for enkelte år i 1960'erne og 1980'erne, som dengang blev gennemført i et samarbejde mellem Danmarks Statistik og Det Økonomiske Råds Sekretariat.

En nyberegning i dag ud fra det moderne nationalregnskabs principper præciserer fx, hvad der er, og ikke er, skattepligtigt på den store post med offentlige transfereringer, og nøjagtigt hvor store de beløb er i de private erhverv, som aldrig kommer til udbetaling til skatteyderne – fx fordi de afskrives eller henlægges i selskaber, eller fordi de i virkeligheden er indtjent i fonde eller organisationer, dvs. helt uden for husholdningssektoren.

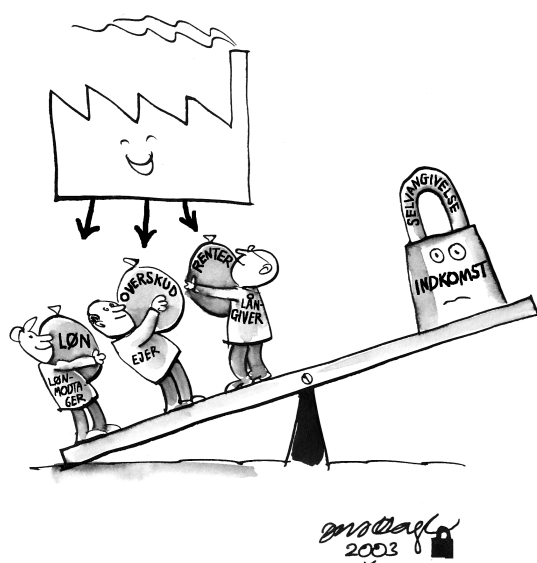
Konklusionen er, at disse tidlige beregninger, som i mange henseender repræsenterede en betydningsfuld pionerindsats, efter alt at dømme satte forskelsværdien mellem indkomsterne i skattestatistikken og i nationalregnskabet en del – sidst i 1960'erne således nok en femtedel – for højt.

Dernæst opstiller analyserne, for det andet, ved statistikens og arkivernes hjælp, tal efter de samme, moderne principper for denne forskelsværdi for – så vidt det er teknisk muligt – hvert enkelt år i perioden 1921-1980.

Herudover benyttes de datamaterialer, økonomisk sagkyndige med interesse for emner i nærheden af underdeklaration havde indsamlet for enkelte år før da (især William Scharling for 1870'erne, samt Sonne og Chr. Olsen for 1911) til at antyde det sandsynlige forløb for forskelsværdien mellem 1903 og 1920'erne.

Der gennemføres desuden i to henseender en robusthedsanalyse af resultaterne.

Figur 2. Summen af de personlige indkomster

Principielt bør summen af de personlige indkomster være den samme, uanset om den måles i produktionen eller på selvangivelserne – og det er den ikke: Der er tværtimod en forskelsværdi, som stort set alt sammen repræsenterer skattesnyderi.

Som tallene for forskelsværdien i dag kan rekonstrueres ud fra resp. produktionssiden (i nationalregnskabet) og fra skatteindkomststatistikken, tyder for det første en analyse af de ikke-korrigerbare begrebsforskelle ikke på, at den nævnte langsigtede udvikling vil komme til at overvurdere denne forskelsværdi som udtryk for underde-

klarationen. En mulig undervurdering vil være af beskedens størrelse.

Men ind i metodeovervejelserne omkring måling af underdeklarationen bør det også, for det andet, gå, at den nævnte teknik med en minutøs og dokumenteret beregning af forskelsværdien mellem de to statistiktyper jo på skatteindkomstsiden i virkeligheden benytter indkomstmål, hvor en vis del af underdeklarationen allerede er blevet fjernet – nemlig den del, skattevæsenets ligning og kontrolarbejde har haft held til at afdække.

En delanalyse af netop denne del af underdeklarationen forudsætter adgang til et velordnet arkiv over en stor mængde endeligt afsluttede skatteligningssager – og denne adgang er til formålet opnået i Århus, hvis ligningsforhold næppe adskiller sig afgørende fra andre store danske bysamfunds.

Vi vender om et øjeblik tilbage til resultatet af denne del af robusthedsanalysen. Først ser vi på tallene, som de foreligger efter hovedanalysen.

Udviklingen i skattesnyderiet 1903-1980

Underdeklarationen var, viser de nye beregninger, vi her beretter om, meget betragtelig fra starten i 1903 – ligesom den efter alt at dømme havde været det ved de forudgående forsøg på indkomstbeskatning i 1800-tallet, inkl. ved den ekstraordinære statslige indkomstskat, Danmark forsøgte sig med i 1870.

Formentlig svarede underdeklarationen på de personlige indkomster i de første år efter 1903 til omkring 26-30 pct. af de faktiske indkomster. I de nærmeste tiår nedbragtes skattesnyderiet behersket, så man i begyndelsen af 1930'erne lå på godt og vel 20 pct.

Derimod skete faldet fra 1950 og frem ganske hurtigt, så niveauet for underdeklarationen omkring 1980 var nedbragt til ca. 5 pct. af de reelle indkomster, jf. i øvrigt også kurven i figur 3 på næste side, hvor vi har reduceret, hvad der er tilbage af usikkerhed ved kun at præsentere glidende femårsgennemsnit.

Den ovennævnte arkivbaserede delanalyse af den afslørede del af underdeklarationen i Århus – hvis ligningsforhold næppe adskiller sig afgørende fra andre store danske bysamfunds – antyder, at mellem 1950 og 1980 ville et mål for afsløret og ikke-afsløret skattesnyderi under ét formentlig ikke ligge mere end 10-20 pct. over tallene i hovedanalysen.

Over tid ville profilen, vi lige har set på i figur 3 for hele landet og for hele 1900-tallet, være lidt mindre stejlt faldende i de seneste tiår, men også her ville der være tale om ret små ændringer i billedet.

Om årsagerne til den næsten ubrudte tendens til fald i omfanget af underdeklaration lige siden 1903 må det gælde, at to af de ellers formodede hovedårsager til skat-

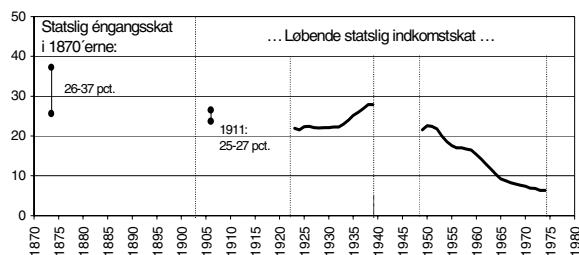
tesnyd *ikke* ser ud til at have haft den effekt, man på forhånd kunne vente sig.

For det første er virkningen af det stærkt stigende personlige skattetryk altså ikke, som måske ventet, blevet et tilsvarende stigende, eller i det mindste meget stort, skattesnyd.

Effekten fra skattetrykket er, som det synes, normalt blevet mere end opvejet af andre faktorer, formentlig bl.a. af mange menneskers ubehag ved at leve med risikoen for opdagelse, og af gradvis tilvænning hos skatteyderne. Tilvænnningen kunne være sket dels som udtryk for et almenmenneskeligt træk – man tilpasser sig – og dels som reaktion på oplevelsen af, at man fik stadig mere velfærd for pengene. Det fik man jo fx med reformerne for invalide- og alderdomsydelser først i 1920'erne, med socialreformen og lovene om betalt ferie i 1930'erne, og med den langt bredere udbygning af velfærdsstaten fra 1950'erne og frem.

Figur 3. Samlet overblik over de nye tal for forskelsværdien som mål for underdeklarationen siden 1870, som procent af de personlige indkomster opgjort på produktionsiden (glidende femårs gennemsnit)

Forskelsværdi i pct. af samlede reelle indkomst

For det andet viser den udtalte kontinuitet i faldet i skattesnyderiets omfang, at periodens lidt større enkeltreformer næppe som sådan har haft helt afgørende og øjeblikkelig betydning for nedbringelsen af skattesnyderiet. En enkelt, større undtagelse udgøres af Kontrolloven med bl.a. indførelsen af tvungen selvangivelse sidst i 1940'erne.

Snarere har kontinuiteten i faldet noget at gøre med den gradvise løsning af det problem, at der rigtig mange steder i landdistrikterne reelt var lokalpolitisk enighed om at snyde i skat. Som økonomen og næstformanden i Landsoverskatterrådet Immanuel Bang fortalte det i Nationaløkonomisk Forening en aften i 1918, gjaldt det

“at adskillige Sogneraad ikke synes at være tilbøjelige til at sætte de fastlønnede op til den virkelige Indkomst for ikke derved at tvinge andre Skatteyderes Ansættelse op i højere Niveau... Jeg overværede en

gang et Sogneraadsmøde i Jylland, hvor den foreløbige Ligning blev lagt. Der var saa godt som ingen Selvangivelser, og de fleste Skatteydere blev ansat til samme Indkomst som i det foregaaende Aar eller fik ubetydelige Tillæg. Ogsaa Skolelæreren skulde have været ført uforandret over, men jeg fik konstateret, at hans virkelige Indtægt var et Par Hundrede Kroner over det Beløb, Sogneraadet ville ansætte ham til. Da jeg fastholdt, at Ansættelsen burde forhøjes, svarede Sogneraadsformanden, at der i saa Fald ikke blev noget korrekt Forhold mellem Ansættelserne i Kommunen”.

Op gennem årtierne har så hele udvidelsen og opkvalificeringen også af skattevæsenets del af den offentlige sektor, inkl. den stadige styrkelse af elementet af sagkyndige embedsmænd på de folkevalgte politikeres bekostning, især i 1900-tallets anden halvdel, gradvist men effektivt skabt en ud over landet relativ ensartet, og relativ ensartet effektiv, ligning, som har mindsket mulighederne for snyd.

Det samme har givetvis det danske samfunds gradvise forvandling væk fra naturalieøkonomien, og væk fra en dominerende produktionsform med familiebedrifter i bl.a. en meget stor landbrugssektor, over mod byerhverv med relativt få selvstændige erhvervsdrivende. Disse noget større virksomheders regnskaber over udbetalinger til de efterhånden mange arbejdere og funktionærer kunne – ligesom lønningsregnskaberne fra den stærkt voksende offentlige sektor – udnyttes ved skattevæsenets ligningsarbejde, og blev det.

To korte perioder med en lidt afvigende tendens har krav på forklaring.

For det første viste *resultaterne mellem 1934 og 1939* en kortvarig, men ganske dramatisk stigning i forskelsværdien, nemlig faktisk helt tilbage til det høje niveau fra 1903. Forklaringen kan være, at 1930'erne oplevede århundredets relativt kraftigste vækst i personskatterne. I den nævnte korte periode mellem 1934 og 1939 øgedes det personlige skattetryk til 1,5 gange 1934-niveauet. Denne markante stigning kan have givet en opblussen af den traditionelle vilje hos folkevalgte politikere, bl.a. i landdistrikterne, til at beskytte egne skatteborgere. Under alle omstændigheder mente den i 1937 nedsatte skattekommission, at der nu var opstået ”afgørende Trang” til en mere effektiv ligning, bl.a. gennem et ligningsråd og en landsskatteret, som så blev oprettet i 1938.

Sidst i 1940'erne var der igen, og kortvarigt, en kraftig stigning i skattesnyderiet. Stigningen kan have det at gøre med den ekstraordinære formueopgørelse og pengeombytning i juli 1945, at ganske vist fik mange skatteydere sig her en virkelig ubehagelig overraskelse. Men i de følgende fem år op til 1950 sørgede en langsomme sagsbehandling og billige forlig bag lukkede døre givetvis for, at skatteyderne godt kunne begynde at slappe af

igen – hvad de altså også for en kortere periode ser ud til at have gjort.

Når det personlige skattetryk har været stigende gennem anden halvdel af 1900-tallet, hvor skattesnyderiet så faktisk var vedvarende faldende, kunne man alternativt også forestille sig, at en ændret skattemoral kunne have spillet en rolle, ved siden af samfundets større gennemskuelighed, og de fortsatte forbedringer af lignings- og kontrol-administrationen.

En forventning om en bedre skattemoral i vore dage, end man havde den for et halvt århundrede siden, kunne i øvrigt baseres på den iagttagelse, at 1950'ernes og 1960'ernes aviser indeholdt en udbredt skepsis mod skattelovene, der angives at være uretfærdige, og mod kvaliteten af betjeningen på skattekontorerne. I modsætning hertil synes en sådan udbredt skepsis – der måske kunne afspejle, og evt. fremme en lidt løselig skattemoral i befolkningen – i langt mindre grad til stede i vurderingerne i medierne nu, herunder hos vore dages avistegnere.

Imidlertid viste en bearbejdning af en række datasæt i Dansk Data Arkiv, så de formedes til en tidsserie dækkende perioden fra slutningen af 1950'erne til tiden omkring 1990, at der tværtimod var en langsigtet tendens til en stort set helt uændret skattemoral.

De nye resultater modsiger derimod *ikke* de nationaløkonomiske teoris forventninger om, at skattetrykkets effekt på underdeklarationen ikke er givet på forhånd. Forklaringen er den usikre effekt af holdningen til selve risikoen ved at snyde.

Normalt vil man vente, at villigheden til at tage en sådan risiko stiger med indkomsten, mens risikovilligheden omvendt falder med faldende indkomst. Når skatterne stiger, optræder der så i teorien to modsatrettede effekter på omfanget af skattesnyderi: På den ene side vil stigende skatter gøre det mere tillokkende at snyde i skat. Men på den anden side vil de stigende skatter medføre en faldende disponibel indkomst (efter skat), som så på grund af antagelsen om den faldende risikovillighed medfører, at man vil deklarere en *større del* af sin indkomst. Det bliver simpelthen for dyrt for skatteyderen, hvis han bliver opdaget i at snyde.

De nye resultater modsiger heller ikke forventningen om en *sikker* effekt i retning af nedbringelse af underdeklarationen fra kontrolfaktoren (styrket af bedre administrativ teknik, mere indgribende lovgivning, og et stadigt stærkere element af centralisering), jf. også Jens Hages tegning i figur 4.

Desuden er analysens resultater parallelle med teoriernes opfattelse af betydningen af indkomsternes synlighed, jf. at underdeklarationen faldt, da naturalieøkonomien og de selvstændig erhvervsdrivendes andel af arbejdsstyrken svandt stærkt ind.

Figur 4. Danskere i skattemæssig belysning

Kurven (i figur 3 foran) over den lange udvikling i skattesnyderiets omfang faldt uden afbrydelse mellem omkring 1950 og omkring 1980 – men i løbet af 1960'erne og 1970'erne ser kurven ud til at nærme sig et bundniveau på et skattesnyderi omkring 5 pct. af de faktiske indkomster. En særlig interviewundersøgelse med godt 4.600 midaldrende og ældre danskere om deres mulige deltagelse i sorte aktiviteter tilbage i tiden antyder, modsat nærværende forfatters egen tidligere forskning, at væksten i den sorte sektor satte ind netop allerede fra omkring 1960. Opbremsningen i faldet i den sidste del af kurven for skattesnyderiets omfang kunne i så fald – hvad meget tyder på – skyldes, at en god del af de efterhånden mange skatteydere med synlige lønindkomster sidst i 1900-tallet benyttede sig af de sorte markeder til at dæmpe noget af denne synlighed.

I øvrigt viste der sig, hen mod slutningen af arbejdet med den historiske analyse, en mulighed for at søge kurven for den samlede underdeklaration ført videre fra 1970'erne – helt op til 2001.

Tilføjelse om årene siden 1980

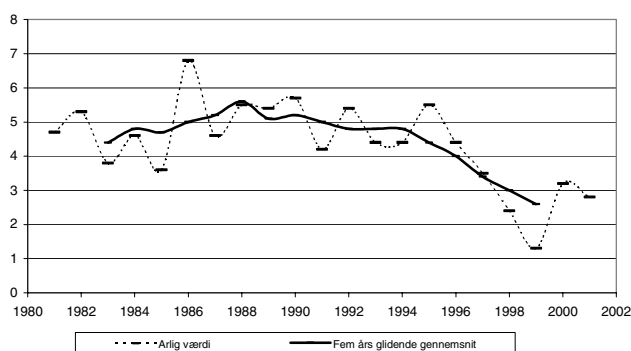
Der blev nemlig for et par år siden indgået en aftale med Danmarks Statistik om specialkørsler, sigtende mod forskelsværdier for årene fra 1981 og frem, beregnet i et samarbejde mellem institutionen og en medarbejder ved Rockwool Fondens Forskningsenhed, økonomien Claus Larsen.

En helt ny opstillingsform for Nationalregnskabet for disse år tilsiger nok de samme principper i beregningen af forskelsværdien som for årene før 1981 – men en lidt *anden bogholderiteknik*.

Det er derfor bemærkelsesværdigt, og for den her i bogen foretrukne teknik betryggende, at denne nye kurve for forskelsværdien fra 1981 og frem stort set starter på samme niveau, som kurven op til og med 1976 sluttede, nemlig omkring 5 pct. Forløbet er illustreret i figur 5.

Kurven kan i alle tilfælde ved en umiddelbar betragtning siges ganske stærkt at underbygge hovedindtrykket foran af den lange udvikling i underdeklarationen i Danmark: Skattesnyderiet er blevet nedbragt til en brøkdel af, hvad det var tidligt og midt i 1900-tallet, og det viser i det sidste par tiår bestemt ingen tegn på at være ved at stige igen.

Figur 5. Underdeklaration 1981-2001: Forskelsværdien som procent af Nationalregnskabets indkomstbeløb (årlig værdi og fem års glidende gennemsnit)

Kilde: Specialkørsler fra Danmarks Statistik.

Men underdeklarationen er samtidigt faldet fra 1970'ernes og 1980'ernes niveau på omkring fem pct. af de faktiske indkomster, til kun omkring det halve *sidst i 1990'erne*. Man må spørge sig, om dette kan være udtryk for en langsigtet tendens, så underdeklarationen simpelt hen er ved at forsvinde som problem? Eller afspejler det nye fald i 1990'erne også de (beherskede) beregningsmæssige usikkerheder, vi hele tiden må bære rundt på?

Det umiddelbare indtryk af stærkt fald i skattesnyderiet i 1980'erne og 1990'erne kan godt svare til realiteterne: Der er fx næppe tvivl om, at skattevæsenets ligning er blevet fortsat bedre op gennem 1990'erne, primært gennem en efterhånden altomfattende indberetningspligt – senest især vedrørende fagforeningskontingenter, hvor problemet ifølge sagens natur vedrørte *rigtig* mange skatteydere, samt vedrørende frynsegoder m.v.

En væsentlig faktor har det også været, at denne nu næsten totale gennemskuelighed for lønmodtagernes indkomstforhold har tilladt skattevæsenet at flytte (endnu) flere ressourcer over på ligningen af de skatteydere, hvor underdeklarationsproblemet (og de tekniske vanskeligheder ved overhovedet at bestemme en korrekt indtægt) er størst, nemlig de selvstændige erhvervsdrivende.

Man kan heller ikke udelukke, at den generalpræventive effekt af den stærkt udvidede oplysningspligt er ved at slå fuldt igennem, efter en vis forsinkelse.

Gennemslaget nu i 1990'erne er så måske blevet hjulpet af, at både de centrale og de kommunale myndigheder stærkt har opprioriteret arbejdet med oplysningskampagner i skolernes undervisning for de aldersklasser, der snart skal møde selvangivelsens realiteter. Bl.a. har Told og Skat i 1990'erne årligt i samarbejde med nogle store kommuner udsendt et materiale i moderne design til *samtlig* disse elever, inkl. videoer og baggrundsmaterialer til læreren, om hvad skattesnyd betyder, fx i tabte muligheder i sundhedssektoren m.v.

Endelig kan man formentlig sige, at den centraladministrative og professionelle del af skattesystemet har vundet *endnu* et stykke terræn fra den lokalpolitiske og folkevalgte del, og *igen* tilsyneladende med en gavnlig effekt på ligningens ensartethed og effektivitet.

Netop for godt en halv snes år siden indførtes nemlig det såkaldte måltalssystem, hvor Ligningsrådet for første gang sætter tal på, hvor mange kontroller af erhvervsdrivende, kommunerne skal foretage. Og det blev også bestemt, hvilken fordeling på kontroldybde, der skal være, således at en del af kontrollerne skal være enten som partielle revisioner eller som totalrevisioner. På den måde blev kommunerne nødt til yderligere at kompetenceudvikle deres medarbejdere, så de kunne løse de mere komplicerede områder.

Såfremt kommunerne ikke kunne leve op til måltallene, kunne de komme under skærpet tilsyn af Ligningsrådet. Det har en del kommuner været i tidens løb. Den karakteristiske kommune, der har været under skærpet tilsyn, er en lille kommune med få ansatte og et deraf følgende svagt fagligt miljø.

Ligesom det kommunale selvstyre styrkede sig selv over for den stadig stærkere centraladministration ved sammenlægninger i 1970, har vi nu igen i de aller seneste år set en klar tendens i retning af, at et af centraladministrationen påpeget problem søges løst ved, at kommunerne går sammen i nye fællesskaber.

Regeringen har så skabt yderligere incitament hertil i forbindelse med en lovændring, hvorefter der kan dannes egentlige ligningscentre for flere kommuner under ledelse af en bestyrelse, der får ansvaret for løsningen af ligningsopgaven.

Omvendt bør man faktisk næppe læse tallene for 1980'erne og 1990'erne sådan, at underdeklarationen kan være ved *helt* at forsvinde som problem. Forskelsværdien er nemlig nu nedbragt til et niveau, hvor den beregningsmæssige usikkerhed vejer tungere til. Samtidig tyder de foreløbige tal for 2000 og 2001 på en vis fornyet stigning i forskelsværdien, som – hvis stigningen fortsætter – naturligvis hurtigt ville rette noget op igen på den kurve

med femårsgennemsnit, som viser den langsigtede, faldende tendens i udviklingen.

Konklusionen for de to sidste tiår bør derfor givetvis blive stående ved, at *alt* tyder på fortsat fald – i virkeligheden ned til et niveau, hvor det meste af resten kunne tænkes at være den form for underdeklaration, der stort set – så længe der er enighed om ikke at befolke vore parcelhuskvarterer med kratluskende kontrollanter – ligger helt uden for skattevæsenets rækkevidde, nemlig de sorte aktiviteter.

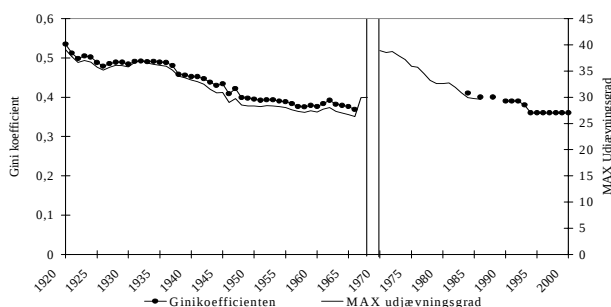
Indkomstulighed og skattesnyd

I de sidste årtier af 1900-tallet var en hel del politiske betragtninger i medierne præget af betragtninger omkring øget ulighed, opsplitning i et "Overdanmark og Underdanmark", "udstødning og restfattigdom" m.v.

En af de for samfundsdebatten bedst bevarede forskningshemmeligheder var dermed det faktum, at uligheden mellem rig og fattig i Danmark faktisk er blevet stadig *mindre* fra begyndelsen af 1920'erne til begyndelsen af 1990'erne. Der satte i øvrigt en stagnation – men altså slet ikke nogen tilbageglidning mod tidligere tiders store uligheder – ind, jf. også figur 6, som viser to af de mest præcise statistiske mål for denne lange udvikling.

"Knækket" i kurven sidst i 1960'erne er af ren optisk betydning, og kurverne før og efter databruddet kan derfor godt så at sige læses i forlængelse af hinanden: Målingerne fra 1970 og frem afspejler jo bl.a., at de hidtil sammenlagte indtægter fra ægtefæller nu blev opgjort hver for sig. Statistikken fik derfor den gang – uden ændring af de reelle forhold – fx et tilskud af relativt lave kvindeindkomster, og dermed et lidt stærkere element af ulighed.

Figur 6. Udviklingen i Ginikoefficienten og den maksimale udjævningsgrad fra 1920 til 2000

Kilder. Rewal Schmidt Sørensen (1989): *Udviklingen i den danske personlige indkomstfordeling i 1900-tallet*. København. Statistisk Tiårsoversigt (diverse årgange).

Spørgsmålet kan ikke besvares fuldt tilfredsstillende for hele perioden, men enkelte steder i forløbet *kan* der faktisk kastes lys over fænomenet, nemlig hvor de pågældende datamaterialer lader sig fordele på enkeltindivider, og dermed også på indkomstgrupper.

Det gælder de før nævnte arkivundersøgelser af selvangivelser og skattesager i øvrigt fra Århus (over det løbende, afslørede skattesnyd), analysen af (de århusianske) dele af materialet fra den ekstraordinære formueopgørelse med pengeombytning i 1945 (med en *særlig* grundig gennemgang af det afslørede skattesnyd), og endelig resultaterne fra en lang række undersøgelser af de sorte markeder (hvor folk ved interviewundersøgelser anonymt, og formentlig uden at "underdeklarerer underdeklarationen" alt for meget, selvangiver *alt* det skattesnyderi til en særlig lav pris, de har deltaget i), jf. også Nyhedsbrevets næste artikel af Søren Pedersen.

De tre analyser giver samme svar: Aktiviteterne forekommer ikke hyppigere, eller i relativt større omfang beløbsmæssigt, blandt de bedrestillede, men er altså tværtimod relativt "demokratisk" fordelt i befolkningen.

Fx fremgår det af arkivet i Århus Skattevæsen, at i de her i analyserne udvalgte år mellem 1950'erne og 1980 var tilbøjeligheden til, at der blev afdækket snyderi ganske vist lidt mere udbredt i de højere indkomstgrupper end i de lavere, om end også kendt hos folk med små indtægter. Men den relative størrelse af snyderiet i forhold til den ansatte indkomst var faktisk ikke uvæsentligt *højere* hos lavindkomstgrupperne end hos gennemsnittet.

Så hvad der foreligger af datamaterialer, tyder altså på, at nedbringelsen af det samlede skattesnyderi i Danmark næppe afgørende kan have påvirket den lange tendens i udviklingen i indkomstfordelingen i Danmark, som vi tegnede den i figur 3 – dvs. en tendens over årtierne til kraftig reduktion af forskellen mellem rig og fattig i Danmark.

Litteratur

Claus Larsen. 2002. *Underdeklaration af personlig indkomst målt ved sammenligning af dansk skatte- og nationalregnskabsstatistik*. Speciale til det statsvidenskabelige studium, Økonomisk Institut ved Københavns Universitet.

Gunnar Viby Mogensen. 2003. *Skattesnyderiets historie. Udviklingen i underdeklarationen i Danmark i 1900-tallet*. Odense.

Gunnar Viby Mogensen. 2003. *Danmarks uformelle økonomi. Historiske og internationale aspekter*. København.

Gunnar Viby Mogensen, Hans Kurt Kvist, Eszter Körmendi og Søren Pedersen. 1995. *The Shadow Economy in Denmark 1994. Measurement and Results*. København.

Sort arbejde i Skandinavien, Storbritannien og Tyskland

Af cand.polit. Søren Pedersen,
Rockwool Fondens Forskningsenhed

Indledning

Økonomen Frank A. Cowell skrev i 1990 i konklusionen side 196 i sin bog *Cheating the Government. The Economics of Evasion* om empirisk måling af omfanget af skattesnyd, at det ikke er nogen nem opgave. Han skrev videre, at problemet med at måle omfanget, samt usikkerhederne i målingerne, har medført en tendens til, at der er brugt mere tid på at skrive om, *hvordan* man skal måle omfanget, end der er brugt tid på at foretage egentlige målinger af fænomenet.

Danmark er et af de få lande (sammen med Norge), hvor der over en længere periode er foretaget forsøg på at måle omfanget af den sorte sektor ved hjælp af spørgeskemaundersøgelser.

Vanskeligheden ved at måle sorte aktiviteter i et givet land stammer jo dels fra, at det netop er formålet med disse aktiviteter at undgå registrering, fordi myndighederne benytter registreringen til beskatning. Dels stammer vanskeligheden fra, at forskningen på feltet endnu er så relativ ny – det er kun godt 20 år siden, at de første norske, danske og i øvrigt hollandske spørgeskemaer om sort økonomi blev udsendt til store stikprøver af befolkningen. Måling *mellem* lande vanskeliggøres yderligere af, at grænsen mellem skattepligtig og skattefri aktivitet varierer noget fra land til land.

Det var derfor nærliggende at spørge sig selv, hvordan de danske tal ligger i forhold til niveauet i andre europæiske lande, hvis man bruger nøjagtig den samme spørgeskemateknik og nøjagtig den samme definition af de sorte aktiviteter. Muligheden for at sammenligne på tværs af lande blev yderligere styrket, da det svenske Riksrevisionsverket i 1998 på opdrag fra den svenske regering henvendte sig til Rockwool Fondens Forskningsenhed for at få anvendt den danske spørgeskemateknik til at måle strukturen og omfanget af de sorte aktiviteter i Sverige.

Ved at anvende den samme spørgsmålsformulering i forskellige lande overvindes dele af de tekniske vanskeligheder. Spørgeskemateknikken har yderligere den fordel, at det er muligt at tilpasse skemaet til skattelovgivningen i de respektive lande fx ved at tilføje spørgsmål om aktiviteter, der måske ikke er skattepligtige i et enkelt land, men er det i et andet.

Den ideelle undersøgelse af de sorte aktiviteters omfang og udbredelse ved hjælp af spørgeskemaer i Europa ville inddrage en lang række lande med forskelle i skattetryk og med forskelle med hensyn til vægten på direkte og indirekte skatter. Da dette ikke har været muligt af ressourcemæssige årsager, er der i stedet valgt at se på lande tæt ved Danmark, og som har forskellige skattetryk. I analysen indgår som nævnt Sverige, der ligesom Danmark har et relativt højt skattetryk og med en relativ høj vægt på beskatning af indkomster. Endvidere indgår Storbritannien og Tyskland, der til sammenligning med Sverige og Danmark ifølge OECD har et skattetryk, der ligger omkring 10-15 procentpoint lavere. Endelig er Norge også inddraget, der målt på skattetrykket ligger midt imellem Danmark og Sverige på den ene side, og Tyskland og Storbritannien på den anden side.

Analyserne, der fremlægges i bogen *The Shadow Economy in Germany, Great Britain and Scandinavia. A Measurement based on questionnaire surveys*, er således et forsøg på ved hjælp af spørgeskemametoden at give et bidrag til at rette op på den af Frank A. Cowell nævnte skævhed mellem at skrive om problemerne med at måle det sorte arbejde og så faktisk at forsøge at måle fænomenet i fem lande.

Definitioner

I forskningen omkring skattesnyd og sorte aktiviteter findes der mange forskellige begreber og definitioner. Ikke alene bruges der forskellige ord og begreber, men for at gøre forvirringen komplet, kan samme ord hos forskellige forfattere dække over forskelligt indhold. Derfor indledes bogen med at give en definition af, hvad der nærmere menes med “den sorte økonomi”, “sorte aktiviteter” og “skyggeøkonomien”.

Overordnet set er det valgt, på linje med fx Gunnar Viby Mogensen (1985), Miodrag Pesut (1992) og OECD (2002), at følge nationalregnskabets afgrænsninger og definitioner med hensyn til, hvad der skal måles. Det betyder, at der alene ses på produktive markedsaktiviteter, som dermed udelader fx gør-det-selv arbejde (der jo så til gengæld er genstand for selvstændig analyse i en anden artikel i dette nyhedsbrev).

Skyggeøkonomien består, som det mest omfattende af begreberne i bogen, dels af de produktive økonomiske aktiviteter, der burde indgå i de officielle mål for bruttonationalproduktet, men som kun delvist gør det som følge af, at aktiviteterne jo netop foregår for at undgå beskatning og dermed registrering. Og dels består skyggeøkonomien

i definitionen af skattesnyd med overførselsindkomster, renteindtægter og fradrag m.v., som ikke indgår direkte i opgørelserne af BNP.

Som en del af skyggeøkonomien indgår *den sorte økonomi*, der består af to dele. Den ene del kaldes sorte aktiviteter i snæver forstand. Her er der tale om produktive økonomiske aktiviteter, der burde beskattes, men hvor der ikke bliver betalt skat, fordi køber og sælger af aktiviteten bliver enige om ikke at fortælle skattevæsenet om deres aktiviteter. Både køber og sælger har altså en økonomisk fordel af, at der ikke oplyses noget til skattevæsenet, da de så at sige deler den sparede skat og moms "i porten".

De sorte aktiviteter omfatter både traditionelt sort arbejde, som fx en mekaniker, der reparerer en bil til sort betaling, og sorte handler, hvor en landmand eksempelvis sælger æg eller en gris sort ved stalddøren.

I forhold til den nævnte publikation fra OECD (2002) omfatter begrebet "den sorte økonomi", der anvendes her, det samme som hos OECD kaldes "underground production".

Den anden del af den sorte økonomi kaldes almindeligt skattesnyd. Her er det kun den ene part – udøveren – der kender til skattesnydet og har en fordel af, at skattevæsenet ikke ved noget om aktiviteten. Det kan fx være af typen, hvor indtægter til fuld normal pris i en blomsterforretning går uden om kasseapparatet, uden at kunden får en fordel af den sparede skat og moms.

Den sorte økonomi består altså af aktiviteter, der i sig selv er lovlige – undtagen lige over for skattereglerne – og som bør indgå i beregningen af bruttonationalproduktet, men som kun delvist gør det som følge af, at aktiviteterne ikke beskattes, og dermed heller ikke registreres.

Det er alene de sorte aktiviteter i snæver forstand – der også mere populært kaldes sort arbejde – som i praksis er genstand for målingen her ved hjælp af spørgeskemaer i Tyskland, Storbritannien og Skandinavien.

Spørgeskemaerne i de fem lande

Forskellene mellem sort arbejde og skattesnyd er spørgeskemaundersøgelser velegnet til at få frem, da det er muligt at gøre respondenterne opmærksom på, hvad der mere præcist menes med skyggeøkonomien og mere relevant for denne undersøgelse: sort arbejde. I undersøgelserne er der da netop også anvendt spørgeskemaundersøgelser, hvor respondenterne udtrykkeligt gøres opmærksom på, hvad der menes med sort arbejde – altså at både køber og sælger af aktiviteten skal have en fordel af, at der ikke oplyses noget til skattemyndighederne, hvorved den sparede skat og moms så at sige "deles i porten".

Ved udformningen af spørgsmålene i de enkelte lande skulle to krav opfyldes:

- Med udgangspunkt i formuleringen af de danske spørgsmål, skulle spørgsmålene være sammenlignelige mellem landene.
- Samtidig skulle der tages hensyn til landenes skatte-lovgivning således, at der kun måles sort arbejde, som burde beskattes efter de pågældende landes lovgivning.

Overordnet set har gennemgangen af hvilke aktiviteter, der er skattepligtige i de enkelte lande, vist, at der mellem Norge, Sverige og Danmark ikke er de store forskelle. I Tyskland er der derimod flere aktiviteter, som anses som ikke-skattepligtige, da der her for at konstituere skattepligt skal være tale om en bindende aftale mellem parterne, hvis betalingen ikke sker kontant, men i form af en modydelse.

Storbritannien skiller sig mere ud fra de andre lande, da det ikke er så enkelt at afgøre, om en aktivitet skal beskattes eller ej. Det er således helt afgørende, om aktiviteten kan anses som værende udført i erhvervsmæssigt øjemed, for at der kan blive tale om beskatning.

I alle landene, hvor undersøgelserne er blevet gennemført, er der anvendt højt respekterede og seriøse dataindsamlingsinstitutter for at sikre så stor kvalitet i svarene som muligt.

Danmarks Statistik har stået for dataindsamlingen i Danmark i de senere år. I både Norge, Sverige og Storbritannien er der ligeledes anvendt disse landes officielle statistiske kontorer, nemlig Statistisk sentralbyrå i Norge, Statistiska centralbyrån i Sverige og National Statistics (Social Survey Division) i Storbritannien. I Tyskland har det private analyseinstitut Infratest Burke Sozialforschung, som har stor erfaring med at indsamle data til samfundsvidenskabelige formål, gennemført interviewene.

For Danmark, Tyskland, Norge og Storbritannien er der ikke de store forskelle i andelen af gennemførte interviews i forhold til målgruppen, der ligger på 64-68 pct., mens den svenske undersøgelse skiller sig lidt ud med en gennemførelsesprocent på 72,8 pct. Nægterandelen – som angiver nægtene *før*, der er stillet spørgsmål om sort arbejde – svinger noget mere fra knap 7 pct. i Danmark som den laveste til knap 25 pct. som den højeste i Storbritannien.

Alt i alt er internationaliseringen af målingerne altså ikke stødt på uoverstigelige problemer.

Udbredelsen af det sorte arbejde

Der har ikke tidligere været foretaget sammenlignelige spørgeskemaundersøgelser af det sorte arbejdes omfang og udbredelse på basis af den samme definition af sort arbejde. Tabel 1 viser for første gang helt sammenlignelige tal for andelen af de voksne befolkninger i alderen 18-74 år i de fem lande, der har udført sort arbejde en

eller flere gange i løbet af det sidste år. Undersøgelsen er gennemført i 2001 i Danmark og Tyskland, 1998 i Sverige, mens der i Norge er gennemført to undersøgelser, der er slået sammen, i hhv. 1998 og 2002. I Storbritannien blev undersøgelsen gennemført i 2000. I alt er der i hhv. Danmark, Norge, Sverige, Tyskland og Storbritannien gennemført 1.796, 2.522, 2.181, 5.538 og 1.572 interviews blandt de 18-74 årige, som er den aldersgruppe, alle undersøgelserne dækker.

Tabel 1. Andelen af befolkningen i alderen 18-74 år, der har udført sort arbejde inden for det sidste år i Danmark, Norge, Sverige, Tyskland og Storbritannien

	Ja	Nej	Ved ikke/- Nægter	I alt	Antal perso- ner	År
	%	%	%	%		
DK	20,3	79,3	0,5	100	1.796	2001
N	17,3	82,3	0,4	100	2.522	98/02
S	11,1	88,4	0,5	100	2.181	97/98
D	10,4	86,7	2,8	100	5.538	2001
GB	7,8	91,2	1,0	100	1.572	2000

Det fremgår af tabel 1, at der er stor forskel mellem landene med hensyn til andelen, der udfører sort arbejde. Andelen ligger højest i Danmark på 20,3 pct. efterfulgt af Norge på næsten samme niveau med 17,3 pct. Derpå følger Sverige, Tyskland og Storbritannien på et noget lavere niveau, nemlig med 11,1 pct. i Sverige, 10,4 pct. i Tyskland og 7,8 pct. i Storbritannien.

Hvis man ser lidt nærmere på *hvem, der især udfører sort arbejde*, viser tabel 2 et forbavsende ens mønster i landene med hensyn til kønnet og alderens betydning.

Især mændene er aktive på de sorte markeder i Danmark, Tyskland, Norge og Sverige, mens forskellen mellem mænd og kvinder er en lille smule mindre i Storbritannien. Med hensyn til alderen genfindes i alle landene et helt ensartet og karakteristisk mønster, nemlig at de unge er de mest aktive. Og det gælder navnlig de 18-19 årige samt de 20-29 årige.

I alle landene er de 30-39 årige også mere aktive end gennemsnittet for hele befolkningen, men dog knap så aktive som de 18-29 årige.

Med hensyn til stillingens indflydelse ses det i tabel 2, at der er interessante ligheder og forskelle mellem landene. Her skiller navnlig tre grupper sig ud som særligt aktive: de selvstændige, de faglærte arbejdere og folk under uddannelse. Det varierer fra land til land hvilken gruppe, der er mest aktiv. I Tyskland, Sverige og Storbritannien er det således de studerende, mens det i Norge og Danmark er de faglærte arbejdere. De studerende ligger også relativt højt i Danmark.

I Norge, Sverige og Storbritannien er de selvstændige de næstmest aktive på de sorte markeder, mens de selvstændige i Danmark også ligger pænt over gennemsnittet som den tredjemest aktive gruppe. I Tyskland er de selvstændige kun godt og vel mere aktive end gennemsnittet for hele befolkningen.

Man kan meget nemt få det indtryk fra dele af den offentlige debat i Danmark, at de arbejdsløse arbejder meget sort. Når fx Told og Skat i samarbejde med politiet og Direktoratet for Arbejdsløshedsforsikringen gennemfører kampanjer mod restaurationsmiljøet, findes der normalt hver gang eksempler på, at ledige eller kontanthjælpsmodtagere samtidig arbejder sort. Emnet har da også optaget forskere, jf. fx Gunnar Viby Mogensen (1985) samt været genstand for et større udrædningsarbejde i EU regi, jf. Philippe Barthelemy m.fl. (1990).

Tabel 2. Andelen af befolkningerne i alderen 18-74 år, der udfører sort arbejde, fordelt på køn, alder og stilling i Danmark, Norge, Sverige, Tyskland og Storbritannien

	Dan- mark (2001)	Norge (98/02)	Sverige (97/98)	Tysk- land (2001)	Storbri- tannien (2000)
	%	%	%	%	%
Mænd	29,4	23,8	15,4	14,5	10,3
Kvinder	11,5	10,7	7,0	6,5	5,4
18-19 år	42,0	22,2	(24,6)	16,6	(3,9)
20-29 år	26,8	23,9	17,1	19,1	13,0
30-39 år	24,5	20,3	17,4	13,2	13,2
40-49 år	22,1	16,9	12,1	10,0	7,8
50-59 år	15,9	12,8	(4,5)	7,4	(3,9)
60-69 år	11,5	9,3	(3,7)	5,6	(1,5)
70-74 år	(6,1)	(6,0)	(2,6)	(1,0)	(0,6)
Selvst./medhj.	27,8	33,3	17,5	12,1	(13,5)
Funktionær	18,2	13,8	7,2	7,1	9,5
Faglært arb.	29,2	41,8	15,8	19,2	12,5
Ufaglært arb.	28,6	20,3	13,4	8,2	(5,6)
Arbejdslos	(9,9)	(21,7)	(10,6)	20,7	(9,2)
Pensionist	9,5	(5,9)	(3,3)	4,2	(1,1)
Under udd.	25,2	18,7	23,5	27,3	30,6
Andet	-	12,5	(7,8)	8,7	(3,7)
I alt	20,3	17,3	11,1	10,4	7,8

Note: Tal i parentes angiver, at der er under 20 observationer i cellen. For Danmarks vedkommende kan tallene umiddelbart sammenlignes med tallene i tabel 5.1 i Søren Pedersen (1998).

Ligeledes har det været fremført, at de officielle ledighedstal kan være overvurderede som følge af, at de ledige reelt arbejder sort.

Empirisk har det været svært at påvise en sammenhæng i retning af, at arbejdsløse personer skulle arbejde mere sort. Således er der ikke noget i de tidligere danske un-

dersøgelser af emnet, der peger på dette, jf. Gunnar Viby Mogensen (1985) og Søren Pedersen (1998, 1999). Ligeledes viste Barthelemy m.fl. (1990), at der ikke har kunnet påvises en sammenhæng mellem arbejdsløshed og sort arbejde. Ifølge Barthelemy m.fl. (1990) var der blandt fem forskere, der undersøgte emnet i en række europæiske lande, fuldstændig enighed om, at det sorte arbejde, der udføres af ledige, er ubetydeligt.

For de ledige kan der tænkes to modsatrettede faktorer med hensyn til, om de udfører sort arbejde eller ej. På den ene side taler ledigheden jo for, at der er mere tid til overs til at arbejde sort. Men på den anden side mister den arbejdsløse gradvist kontakten til arbejdspladsen og dermed potentielle kunder. Ligeledes forsvinder mulighederne for at låne værkstedet eller mesters bil, når der skal arbejdes sort. Desuden kan der argumenteres for, at en positiv sammenhæng mellem sort arbejde og arbejdsløshed kan gå den modsatte vej på den måde, at sort arbejde i sig selv medvirker til, at en arbejdsløs person ikke søger efter ("hvidt") arbejde, og derfor forbliver arbejdsløs.

Man skal desuden være opmærksom på, at spørgeskemametoden netop her kan have en særlig svaghed. Det kan næppe helt udelukkes, at særligt de ledige ikke svarer helt ærligt på spørgsmålene om sort arbejde på trods af garantierne om anonymitet i undersøgelserne, idet de ledige jo snyder i dobbelt forstand: Med skatten og med dagpengene.

Som det ses af de nye tal i tabel 2, er der faktisk ikke noget, der tyder på, at de ledige arbejder mere sort end gennemsnittet for hele befolkningen i Skandinavien og Storbritannien. For de nævnte lande ligger andelen blandt de arbejdsløse lige omkring eller i virkeligheden under gennemsnittet for hele befolkningen. I Tyskland er andelen derimod mere end dobbelt så høj som blandt hele befolkningen, nemlig med 20,7 pct. blandt de arbejdsløse mod 10,4 pct. blandt hele befolkningen.

Økonomen Hans Hansen (2002) har vist, at der i 1999 var ganske store forskelle i landenes regler og dermed også for niveauerne med hensyn til at modtage arbejdsløshedsdagpenge. Fx udgjorde compensationen på dagpenge i forhold til fuldtidsbeskæftigelse i 1999 15 pct. som det laveste i Storbritannien, mod hhv. 52 pct., 67 pct. og 60 pct. i Danmark, Sverige og Tyskland.¹⁾ Ligeledes varierer perioden, i hvilken man kan modtage dagpenge fra land til land ganske betydeligt, fra ½ år i Storbritannien til fire år i Danmark.

Forskellen mellem de lediges sorte arbejde i Danmark, Norge, Sverige og Storbritannien på den ene side og Tyskland på den anden side lader sig dårligt forklare med forskelle i de enkelte landes dagpengeregler, da disse ville tale for, at en langt højere andel ville arbejde sort i Storbritannien. Storbritannien er, som det fremgår, det land med de relativt set klart dårligste regler for ledige.

I Tyskland kan der altså simpelthen være tale om, at de arbejdsløse i Tyskland ikke søger efter "hvidt" arbejde, fordi de tjener ganske pænt ved at arbejde sort ved siden af at være på dagpenge.

Størrelsen af indkomsten fra "hvidt" arbejde er i analyserne anvendt som en tilnærmet variabel for marginalskatterne, idet stigende indkomst medfører stigende marginalskat.

Det er ikke muligt på forhånd at afgøre, om indkomsten fra "hvidt" arbejde vil føre til en større eller mindre sandsynlighed for, at der arbejdes sort. På den ene side taler stigende indkomst og dermed stigende marginalskat for en større sandsynlighed for, at folk arbejder sort. Men der optræder samtidig en såkaldt indkomsteffekt, som virker modsat for de lavere indkomster, som "bliver nødt til at arbejde sort ved siden af" for at supplere indkomsten.

De empiriske resultater bekræfter da også, at det ikke er muligt at pege på en entydig sammenhæng. I Danmark og Norge samt for svenske kvinder har variabelen i en særlig statistisk analyse slet ingen statistisk sikker betydning. I Storbritannien og for de svenske mænd er der ganske vist tale om en stigende sandsynlighed for, at folk arbejder sort med stigende indkomst. Men i Tyskland er det omvendt for både mænd og kvinder, hvor lavere indkomst medfører en større sandsynlighed for, at der arbejdes sort. Her synes indkomsteffekten således at dominere. Dette passer i øvrigt godt sammen med, at de arbejdsløse i Tyskland har en klart større sandsynlighed for at arbejde sort.

Endvidere er det også undersøgt, hvor vidt vurderingen af risikoen for, at myndighederne opdager det, hvis man arbejder sort, spiller en rolle. Resultaterne viser, at der som ventet er en klart mindre sandsynlighed for, at der arbejdes sort, hvis man vurderer denne risiko som stor eller meget stor.

Den sorte arbejdstid

I alle landene er de respondenter, der svarer ja til at have udført sort arbejde, også blevet spurgt om, hvor mange timer om ugen, de bruger på dette.

Det må forventes, at usikkerhederne på svarene på dette spørgsmål nok er lidt større end på de andre spørgsmål, da en del af de sorte aktiviteter, som påpeget af Gunnar Viby Mogensen (1989), har periodisk karakter. For en del er det måske tilmed kun en enkelt gang i løbet af et år, at de har udført sort arbejde.

Når respondenterne bliver bedt om at angive netop et gennemsnitligt ugentligt timetal – og ikke fx alle sorte timer det sidste år – hænger det som påpeget af Gunnar Viby Mogensen (1985) sammen med det problem, man kender fra fx forbrugsundersøgelser, at interviewpersonerne har svært ved at huske tilbage i tiden. Ved at få respondenterne til at angive et (omtrentligt og gennem-

snitligt) ugentligt timetal forsøges det at gøre dem ekstra opmærksom på, at alle aktiviteterne skal regnes med i opgørelsen af den anvendte tid på det sorte arbejde.

Den gennemsnitlige sorte arbejdstid varierer, som det ses i tabel 3, ligesom frekvensen også noget fra land til land, nemlig mellem godt 3½ time i Storbritannien som det laveste til godt 8 timer i Tyskland som det højeste. I Skandinavien ligger den sorte arbejdstid på et ret ensartet niveau omkring 4½ til 5 timer, mens der altså arbejdes omkring en time mindre sort i Storbritannien og 3½ time mere i Tyskland sammenlignet med Skandinavien.

For så vidt angår hvor mange timer, der arbejdes sort, er hovedindtrykket fra de fleste lande i tabel 3, at mænd bruger flere timer om ugen end kvinder. Et tilsvarende mønster gør sig gældende på det formelle marked. Alderens betydning er knapt så klar, men der er en tendens til, at de unge under 30 og de ældre over 60 år arbejder lidt flere timer, når de er i gang med at arbejde sort.

Tabel 3. Gennemsnitligt sort tidsforbrug pr. uge blandt de 18-74 årige, der udfører sort arbejde, fordelt på køn, alder og stilling i Danmark, Norge, Sverige, Tyskland og Storbritannien. Timer og minutter

	Dan- mark (2001)	Norge (98/02)	Sverige (97/98)	Tysk- land (2001)	Storbri- tannien (2000)
	t:m	t:m	t:m	t:m	t:m
Mænd	5:36	4:06	4:54	8:30	4:00
Kvinder	3:24	4:54	4:18	7:48	3:24
18-29 år	6:24	4:30	4:54	7:36	4:00
30-39 år	4:18	4:24	3:12	7:42	2:42
40-49 år	3:12	4:36	6:36	9:0	(4:06)
50-59 år	6:36	4:18	(4:36)	10:48	(30:00)
60-74 år	(6:48)	5:18	(5:18)	7:24	(6:42)
Selvst./medhj.	4:12	4:54	(6:42)	13:12	(5:42)
Funktionær	5:30	3:42	2:54	4:00	2:36
Faglært arb.	4:6	3:48	4:36	7:30	(5:12)
Ufaglært arb.	4:36	5:12	(5:30)	8:36	(3:30)
Arbejdsløs	(13:24)	(8:54)	(4:12)	10:42	(1:54)
Pensionist	(7:00)	(3:06)	(5:18)	8:54	(5:00)
Under udd.	(5:30)	2:48	(5:36)	8:42	(1:00)
Andet	-	5:36	(3:00)	7:36	(7:48)
I alt	5:12	4:18	4:42	8:12	3:48

Noter: Tal i parentes angiver, at gennemsnittet er beregnet på mindre end 20 observationer.

De selvstændige arbejder generelt klart flest timer i den sorte sektor, mens omvendt funktionærerne ikke arbejder så mange timer sort. Også de studerende anvender i navnlig Tyskland, Danmark og Sverige en del timer på at arbejde sort sammenlignet med gennemsnittet for de respektive lande.

Som hovedregel arbejder de arbejdsløse i gennemsnit ikke flere timer sort end resten af befolkningen. Undtagelsen herfra er i Tyskland, hvor de arbejdsløse arbejder omkring 2½ time mere om ugen end gennemsnittet for alle aktive på de sorte markeder. For de arbejdsløse i Tyskland gælder det således, at der både er en større andel, der udfører sort arbejde, og at de også anvender mere tid på at arbejde sort, når de er i gang.

Han er ung, han er faglært og på vej ud for at arbejde sort.

Sorte timelønninger

Respondenterne, der udfører sort arbejde, er også blevet spurgt om, hvad de tjener i timen sort. Resultaterne af dette spørgsmål fremgår af tabel 4. For at kunne sammenligne de sorte lønninger mellem landene fra forskellige undersøgelsesår, er de sorte lønninger først omregnet til 2001 niveau. Dernæst er 2001 lønningerne omregnet til euro. Denne beregning viser, at den gennemsnitlige sorte timeløn ligger højest i Norge på 16,5 €. Dernæst følger Danmark med en sort timeløn på 15,7 €. Den sorte timeløn er lidt lavere i Storbritannien på godt 14 € i 2001 priser, mens den er 12,5 € i Sverige. Den laveste sorte timeløn findes i Tyskland på 10,3 €.

Sammenligner man lønniveauet mellem landene for det sorte arbejde med en gennemsnitlig industriarbejders indkomst på det formelle marked, viser det sig, at nordmænd klarer sig relativt godt både på det formelle marked og på det sorte marked. I den anden ende ligger svenskere, som

klarer sig relativt dårligt på begge markeder. For Danmark, Tyskland og Storbritannien er der ikke nogen klar sammenhæng mellem lønniveauerne på de formelle og sorte markeder. Fx ligger de "hvide" tyske bruttolønninger på niveau med de danske, hvilket jo ikke gælder for de sorte lønninger.

Tabel 4. Gennemsnitlig sort timeløn blandt de 18-74 årige, der udfører sort arbejde, i Danmark, Norge, Sverige, Tyskland og Storbritannien i national valuta (årets priser) og 2001 priser (i national valuta og euro)

	Gennemsnitlig sort timeløn			Antal
	National valuta	National valuta, 2001 priser ²⁾	Euro, 2001 priser ³⁾	
Danmark	117 DKK	117 DKK	15,7	510
Norge	132 NOK ¹⁾	137 NOK	16,5	326
Sverige	112 SEK	116 SEK	12,5	166
Tyskland	20 DEM	20 DEM	10,3	346
Storbritannien	9 GBP	9 GBP	14,4	80

Note:

¹⁾ Simpelt gennemsnit af 1998 og 2002 undersøgelserne.

²⁾ Omregningen fra national valuta i årets priser til 2001 priser er foretaget ved at korrigere for udviklingen i de enkelte landes forbrugerpriser.

³⁾ 2001 lønningerne i national valuta er her omregnet med det enkelte lands gennemsnitskurs for 2001 i fht. euro.

Ligesom på de formelle markeder gælder det, som det ses i tabel 5, for så vidt angår den sorte timeløn, at mændene tjener mere sort end kvinderne. Dette gælder i alle landene.

I fx Danmark tjener mændene således 121 kr. i timen, mens kvinderne kun tjener 104 kr. I Tyskland tjener mændene 22 DEM mod kvindernes 16 DEM.

Tabel 5. Gennemsnitlig sort timeløn blandt de 18-74 årige, der udfører sort arbejde, fordelt på køn i Danmark, Norge, Sverige, Tyskland. National valuta (løbende priser)

	Danmark (2001)	Norge (98/02)	Sverige (97/98)	Tyskland (2001)	Storbritannien (2000)
	DKK	NOK	SEK	DEM	GBP
Mænd	121	144	118	22	9
Kvinder	104	98	99	16	7
I alt	117	132	112	20	9

På data for 1996 har Søren Pedersen og Nina Smith (1998) for Danmark foretaget en særlig statistisk analyse af de sorte timelønninger. Når der korrigeres for en lang række baggrundsfaktorer som alder, uddannelse og stilling m.m., tjente mændene 17 pct. mere i timen sort end kvinderne for det samme arbejde. Ligesom på det formelle

marked er der altså heller ikke ligeløn på det sorte marked.

Heller ikke på de sorte arbejdsmarkeder findes der lige løn for lige arbejde.

Med hensyn til stillingens betydning viser det sig, at navnlig selvstændige og funktionærer har gode sorte timelønninger, mens de faglærte arbejdere tjener omkring gennemsnittet for hele befolkningen.

De sorte timelønningers fordeling på branche i alle landene viser, at de højeste timelønninger findes i brancherne finansiering og forretningsservice samt i offentlige og personlige tjenesteydelser, hvor de sorte aktiviteter er præget af børnepasning, som godt nok trækker nedad. Der findes imidlertid også en del velbetalt undervisning og navnlig musikere, som trækker de gennemsnitlige sorte lønninger opad inden for denne branche. Bortset fra i Tyskland ligger timelønnen i bygge- og anlægsbranchen omkring gennemsnittet. I Tyskland findes de højeste sorte timelønninger netop inden for bygge- og anlægsbranchen. Det er endvidere kendetegnende, at timelønnen generelt ligger relativt lavt inden for hotel- og restaurationsbranchen.

Troværdigheden af de resultater, der er fremlagt her, styrkes af, at der generelt ikke er markante forskelle til tidligere – ganske vist ofte ret spinkle – undersøgelser, der har været gennemført i Danmark, Norge, Sverige og Tyskland.

Omfanget af det sorte arbejde

Med viden om hvor mange personer, der arbejder sort, og hvor megen tid, der bliver brugt på at udføre sort arbejde,

er det muligt at beregne, hvor mange timer der i alt bruges på at arbejde sort på et år.

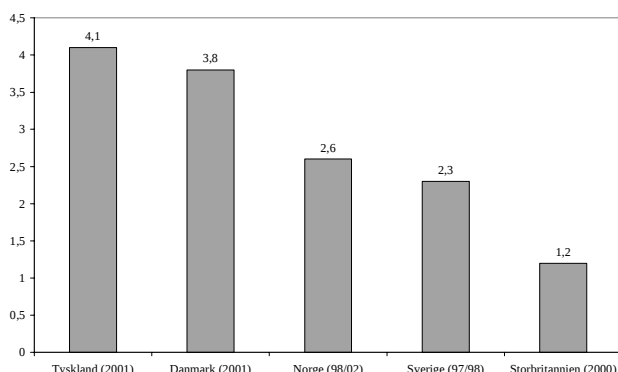
Forskningen mangler endnu at udvikle et fuldt tilfredsstillende princip for, hvordan man bør opregne fra dette tal til et mål for den sorte sektors størrelse i forhold til de samlede økonomiske aktiviteter, fx målt ved bruttonationalproduktet. For at kunne bestemme omfanget af det sorte arbejde i forhold til BNP, sættes – i mangel af en bedre metode – antallet af timer udført i den sorte sektor i forhold til antallet af arbejdstimer, der udføres i den formelle del af økonomien. Denne beregning forudsætter implicit, at produktiviteten i den sorte sektor svarer til produktiviteten i den formelle sektor.

Til problemerne her hører især, at man ikke ved, hvor høj produktiviteten – defineret som værditilvæksten pr. arbejdstime – er i den sorte sektor sammenlignet med det øvrige samfund. Antager man, at der ikke er afgørende produktivitsforskelle mellem de to sektorer, og overfører de sorte timers andel af det samlede antal “hvide” arbejdstimer til en tilsvarende andel af BNP i markedspriser, fremkommer resultatet, som er vist i figur 1.

Med denne antagelse viser det sig, at det sorte arbejdes andel af BNP topper i Tyskland med 4,1 pct. af BNP. På næsten samme niveau ligger det sorte arbejde i Danmark på 3,8 pct. af BNP. Noget lavere ligger Norge og Sverige med hhv. 2,6 pct. og 2,3 pct. af BNP, og helt i bunden ligger Storbritannien med 1,2 pct. af BNP.

De nævnte andele må anses som et minimumsskøn for omfanget af det sorte arbejde. Der findes således ganske givet personer, som ikke svarer ærligt på spørgsmålet, om de har udført sort arbejde. Der findes sandsynligvis også nogle respondenter, der ikke opgiver hele omfanget af det sorte arbejde på trods af garantiene om anonymitet fra de seriøse dataindsamlingsinstitutter.

Figur 1. Den sorte arbejdstid i forhold til den “hvide” arbejdstid i Tyskland, Danmark, Norge, Sverige og Storbritannien (pct.)

Kilde: Tabel 4.1 side 105 i Søren Pedersen (2003)

Det er vigtigt at bemærke, at det i beregningen af omfanget af det sorte arbejde i forhold til BNP her forudsættes, at et givet stykke arbejde af given kvalitet har den samme reelle værdi, uanset om samfundet har eller ikke har pålagt arbejdet en skat. Det nævnte omfang af sort arbejde på hhv. 4,1, 3,8, 2,6, 2,3 og 1,2 pct. af BNP i hhv. Tyskland, Danmark, Norge, Sverige og Storbritannien svarer altså til, hvad arbejdet ville være værd, hvis det blev udført på det formelle marked med regning.

Hvis man alternativt ville værdisætte den sorte sektor, som den er målt her, med de faktisk betalte sorte time-lønninger, jf. ovenfor, ville man have fået et tal på 1,8 pct. af BNP i Danmark, 1,1 pct. i Norge, 1,0 pct. i Sverige, 1,3 pct. i Tyskland og 0,6 pct. i Storbritannien.

Målt med spørgeskemaundersøgelser ligger omfanget på 1-4 pct. af BNP i de fem lande betydeligt under det, som de monetære metoder finder. Friedrich Schneiders (2002) seneste resultater for de fem lande indikerer således, at niveauet skulle ligge på 18-19 pct. af BNP i de skandinaviske lande og på godt 16 pct. i Tyskland og 12,5 pct. i Storbritannien. Spørgeskemaundersøgelsens resultater for Danmark ligger derimod noget tættere på Danmarks Statistiks resultater for den eksplicitte opgørelse af det sorte arbejde på knap 1 pct. af BNP.

I korthed går de monetære metoder ud fra, at transaktionerne i skyggeøkonomien alene foretages med kontanter. Der forsøges så estimeret en funktion, der skal forklare borgernes beholdning af kontanter. Når denne er kendt, kan man i princippet så i en hypotetisk situation bestemme den mængde kontanter, der skulle være brug for, hvis der ikke fandtes nogen skyggeøkonomi. Forskellen mellem den faktiske efterspørgsel efter kontanter og den hypotetisk beregnede giver dermed den mængde kontanter, der anvendes i skyggeøkonomien.

Når denne mængde kontanter er kendt, kan man opregne til et omfang for hele økonomien under yderligere forudsætninger.

For at de monetære metoder kan anvendes, antages det bl.a., at der i et givet udgangsrår ikke findes nogen skyggeøkonomi. Dette år vælges typisk ud fra, hvor langt tilbage i tiden, man kan få data og ikke ud fra en overvejelse om, hvornår det kunne tænkes, at der ikke var nogen skyggeøkonomi overhovedet. I de monetære beregninger for Danmark sættes dette udgangsrår til omkring 1950.

Gunnar Viby Mogensen (2003) har imidlertid vist, at ved pengeombytningen i Danmark efter krigen i sommeren 1945, kom i alt omkring 3 mia. kr. frem i dagens lys. Viby Mogensen påpeger ganske vist, at de 3 mia. kr. ikke kan tages som udtryk for underdeklarationen i et enkelt år alene, da der var tale om skjulte formuer, som var blevet opsamlet gennem flere år, og gennem ikke-oplyste renteindtægter fra ældre, skjulte formuer m.v. Viby Mogensen viser endvidere, at efter indkomstskattens indførelse i 1903, kan omfanget af skattesnyd forsigtigt opgøres til 25-27 pct. i 1911. Selv om der er usikkerheder på disse

tal, kan de dog med sikkerhed benyttes til at fastslå, at forudsætningen om, at der ikke var nogen form for skattesnyd før 1950, er heroisk.

Schneiders (2002) tal baseret på disse monetære metoder for skyggeøkonomiens omfang i 1999/2000 og 2001/2002 på ca. 18 pct. af BNP svarer til omkring 240 mia. kroner.²⁾ Dette er langt over, hvad fx spørgeskemaundersøgelserne for Danmark antyder. Som påpeget af Gunnar Viby Mogensen (2000), tyder Schneiders tal også på, at omfanget af skyggeøkonomien skulle være steget fra omkring 7,5 pct. af BNP i 1963 til 13,7 pct. i 1974/75. I den samme periode faldt den samlede underdeklaration ifølge målinger fra Det Økonomiske Råd (1967, 1977) fra 12,4 pct. af de personlige indkomster i 1963 til ca. 6 pct. i 1974/75.

Stigningen i Schneiders tal frem til i dag er sket i en periode, hvor det vel at mærke er blevet stadigt sværere for borgerne at snyde i skat, nemlig fordi stort set alle indkomster i dag indberettes fra arbejdsgiverne automatisk til skattevæsenet, ligesom også alle fradrag, fx rentefradrag, oplyses fra bankerne til skattevæsenet og A-kassekontingent sendes fra A-kasserne til skattevæsenet.

Viby Mogensen (2000) har beregnet, at omfanget af skyggeøkonomien i 1996/97 ifølge Friedrich Schneider og Dominik H. Enstes (2000) tal svarer til 26 pct. af de samlede personlige indkomster. Beløbet i 2001 på godt 240 mia. kr. er opgjort i prisen på det "hvide" marked, før skat og moms er betalt. Det er altså værdien af arbejdet og skattesnydet, hvis det var blevet udført på det formelle marked (normalt med efterfølgende betaling af skat og moms m.v.). Hvis man antager, at værdien på det sorte marked udgør 47 pct. af værdien på det formelle marked, nemlig 16 mia. kr. i forhold til 34 mia. kr., som Rockwool Fondens Forskningsenheds seneste undersøgelse for 1998 tyder på det, jf. Søren Pedersen (1999), kan værdien af de godt 240 mia. kr. omregnes til godt 113 mia. kr. i sorte priser.

Antallet af personer i alderen 15-66 år udgjorde den 1. januar 2001 ifølge Danmarks Statistik 3.655.827 personer. I gennemsnit skulle *hver* dansker i alderen 15-66 år altså tjene knap 31.000 kr. sort i 2001, hvilket virker urealistisk højt.

OECD (2002) er også meget kritiske overfor de monetære metoder, idet de skriver "Monetary macro-models are unsuitable for estimating the underground economy primarily because they are based on modelling assumptions that cannot be justified".

Udover det sorte arbejde omfatter den samlede underdeklaration som nævnt også "det almindelige skattesnyd" – hvis man tør slutte fra tidligere forskning i Danmark og Norge – formentlig yderligere et beløb "for det almindelige skattesnyd" på måske af størrelsesordenen 1/3 af den samlede underdeklaration i de respektive lande, så det samlede omfang af skyggeøkonomien udgør hhv. 5,5

pct., 3,7 pct., 3,3 pct., 5,9 pct. og 1,7 pct. i Danmark, Norge, Sverige, Tyskland og Storbritannien.

Mulige forklaringer på forskellene i omfanget af det sorte arbejde i Danmark, Norge, Sverige, Tyskland og Storbritannien

Der synes ikke at være den store forskel i det sorte arbejdes andel af BNP mellem Danmark og Tyskland på niveauet omkring 4 pct. Ligeledes er der ikke voldsomme forskelle i niveauerne mellem Norge og Sverige på omkring 2,5 pct. af BNP, hvis man – som det ud fra et samfundsøkonomisk spørgsmål må opfattes som mest relevant – ser på, hvad det sorte arbejde ville være værd, hvis det blev udført på det formelle marked med faktura.

Ser man på Storbritannien, afviger niveauet for det sorte arbejde (på 1,2 pct. af BNP) mere markant fra de andre lande.

En nærliggende forklaring på dette kan være, at langt flere aktiviteter her som tidligere nævnt anses som ikke-skattepligtige sammenlignet med de andre lande. I Storbritannien blev der derfor stillet et ekstra spørgsmål for at opfange nogle af de aktiviteter, der ville blive anset som skattepligtige i de skandinaviske lande, men som ikke er det i Storbritannien. Hvis man foretager en lignende beregning som nævnt ovenfor og samtidig inkluderer aktiviteterne i denne "grå zone", ville niveauet for det sorte arbejde i Storbritannien da også snarere ligge på 2,3 pct. af BNP, hvilket altså er på det svenske og norske niveau. Målt i de faktisk betalte sorte timelønninger bliver omfanget på 1,2 pct. af BNP, hvis man inkluderer aktiviteterne i "den grå zone", hvilket altså i givet fald er på niveau med Norge, Sverige og Tyskland.

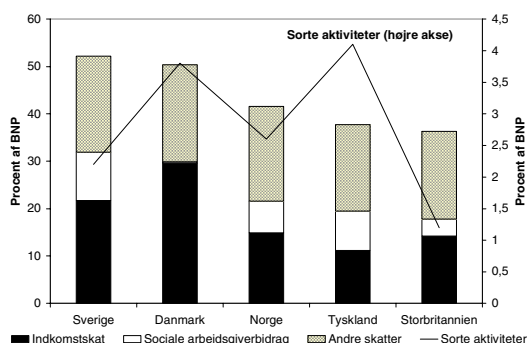
Hvis vi vender tilbage til den formodet mest relevante måling, altså i "hvide" priser, ville en oplagt forklaring på forskellene mellem landene også være skattetrykket i de enkelte lande.

Sammenhængen mellem det sorte arbejdes omfang, målt i "hvide" priser som andel af BNP og hhv. skattetrykket og skattestrukturen i de enkelte lande, er vist i figur 2. Det noget lavere skattetryk i Storbritannien kan muligvis være en medvirkende årsag til, at det sorte arbejdes omfang er mindst der. Men hvis der var en entydig sammenhæng mellem skat og det sorte arbejdes omfang, ville man også forvente et mindre omfang i Tyskland sammenlignet med de andre lande, hvilket helt åbenbart ikke er tilfældet.

Hvis der var en klar sammenhæng, taler det høje skattetryk i Danmark endvidere for, at det sorte arbejde ville være højere her end i Tyskland. En mulig forklaring på, at den sorte sektor i Danmark ikke er større, kan være, at der her er en høj grad af regulering. Eksistensen af et personnummersystem for alle danskere (cpr-systemet) muliggør således, at næsten alle indkomster samt fradragsberettigede renter og andre fradragsberettigede udgifter indberettes automatisk til skattemyndighederne. På denne

måde får skatteyderne det meget svært med at skaffe sig indkomster – udover rene bagateller – som skattemyndighederne ikke kender. Graden af regulering findes ikke bare inden for skatteområdet, men også for så vidt angår fx levnedsmiddelområdet, miljø- og arbejdsmiljøområdet, gør det praktisk taget næsten umuligt at operere som virksomhed uden myndighedernes relativt indgående kendskab.

Figur 2. Skattestrukturen og skattetrykket i de fem lande sammenholdt med det sorte arbejdes omfang

Kilde: Figur 4.1 side 114 i Søren Pedersen (2003).

Med denne grad af regulering bliver det også vanskeligt at arbejde sort på fuld tid. Tidligere dansk forskning viser sammen med undersøgelserne her i bogen da også, at det sorte arbejde i Danmark i høj grad har karakter af bibe-skæftigelse ved siden af et normalt beskattet fuldtidsjob.

Omvendt kan graden af regulering også have den modsatte effekt på det sorte arbejdes omfang, nemlig hvis reguleringen af fx arbejdsmarkedet medfører, at det bliver meget vanskeligt at afskedige ansatte, eller hvis mindstelønninger dikterer en løn, der er højere end markedet er villig til at betale. Sådanne forhold kan medvirke til, at arbejdsgiverne hellere vil ansætte sort arbejdskraft for at sikre en større grad af fleksibilitet. Dette synspunkt har for nylig været fremsat af seriøse tyske økonomer i forbindelse med en forklaring på det sorte arbejdes omfang i Tyskland.

Med hensyn til selve skattestrukturen kunne man måske forvente et relativt stort omfang af sort arbejde i lande med en forholdsvis stor vægt på arbejdsgiverbetalte sociale bidrag, idet høje arbejdsgiverbetalte sociale bidrag giver arbejdsgiverne ekstra incitamenter til at købe sort arbejdskraft.

Det kan således ikke afvises, at dette forhold er en medvirkende forklaring på, at det sorte arbejde har det højeste omfang på 4,1 pct. af BNP i Tyskland, der samtidig også lægger en relativ stor vægt på arbejdsgiverbetalte sociale bidrag, jf. også figur 2.

Man kan imidlertid ikke sige, at hypotesen helt og aldeles kan bekræftes, da Norge og Sverige faktisk også har en

forholdsvis stor vægt på de arbejdsgiverbetalte sociale bidrag, men jo ikke har så meget sort arbejde som Tyskland.

Selve graden af skattekontrol og navnlig befolkningens opfattelse af sanktionsrisikoen er en vigtig faktor for, om der arbejdes sort. Det fremgår da også af den økonomiske teori, at risikoen for sanktioner samt bødernes størrelse har betydning for det sorte arbejde. Mens der til projektet her ikke er indsamlet data om bødestørrelser og deres eventuelle påvirkning af det sorte arbejde, findes der til gengæld data om vurdering af risikoen for, at skattemyndighederne opdager dem, der arbejder sort. Dette spørgsmål er stillet til alle i undersøgelserne, altså både dem, der har udført sort og arbejde, og dem, der ikke har.

Resultaterne viste et mønster i retning af nogenlunde samme niveau i Norge og Sverige på vurderingen af risikoen for at få en skattebøde m.v., hvis man bliver opdaget i at arbejde sort, mens danskerne ikke vurderer risikoen som særlig høj sammenlignet med de to andre skandinaviske lande.

Generelt opfattes risikoen af skandinaverne ikke som særligt høj sammenlignet med tyskere og englændere, hvor navnlig de sidste tager risikoen alvorligt. Dette kunne være en medvirkende forklaring på det relativt lave niveau for sort arbejde der, men er det ikke nødvendigvis. Også den tyske befolkning vurderer risikoen for at blive opdaget som stor, uden at dette jo har givet et lavere niveau for sort arbejde i Tyskland.

Foruden skatter og sanktionsrisiko ville man forvente, at moralen har en indflydelse på, om folk udfører sort arbejde eller ej.

I undersøgelserne omkring det sorte arbejde er der ikke direkte søgt at måle moral med hensyn til skattesnyd og sociale ordninger. Til de personer, der ikke har udført sort arbejde inden for det sidste år, er der imidlertid stillet et spørgsmål, om de ville være villige til at udføre sort arbejde, hvis muligheden viste sig. Dette spørgsmål kan således give en indirekte måling af moralen med hensyn til sort arbejde.

Svarene viste den højeste andel blandt danskerne på 46,8 pct., der gerne ville arbejde sort, hvis de havde muligheden. Derefter følger nordmændene, hvor 40 pct. gerne ville arbejde sort, mens andelen er mindst i Tyskland og Storbritannien med omkring 20-30 pct.

Hvis man kan tage svarene på disse spørgsmål som et udtryk for moralen med hensyn til at arbejde sort, og disse svar hænger sammen med omfanget af det sorte arbejde, skulle man altså forvente, at det sorte arbejdes omfang ville være mindst i Tyskland og højest i Danmark, hvilket jo ikke er tilfældet.

Som det er fremgået ovenfor, har det ikke været muligt at påvise en generel og tilfredsstillende entydig sammenhæng mellem omfanget af sort arbejde i de enkelte lande

og de forklaringsfaktorer, som den økonomiske teori normalt ville opstille, nemlig skatterne, vurdering af sanktionsrisikoen og borgernes samfundsmoral.

Dertil kræves fortsat ny forskning på længere tidsserier for måske at kunne sige noget med sikkerhed. Men der er meget, der tyder på, at der er tale om komplekse samspil i de enkelte lande mellem skat, moral og den oplevede sanktionsrisiko. Endvidere skal der måske lægges andre forklarende variable til som fx graden af regulering i de enkelte lande. Der er således næppe tvivl om, at en væsentlig grund til, at det sorte arbejde i Danmark ikke er væsentligt højere, skal findes i den høje grad af regulering, hvor alle indkomster og skattemæssige fradrag mere eller mindre automatisk indberettes til myndighederne. Dette skal samtidig ses i lyset af, at der i Danmark er relativt flest potentielle nye udbydere i den sorte sektor.

Hvis reguleringen som tidligere nævnt medfører fx mindstelønninger, som markedet ikke er villig til at betale eller, at det bliver dyrt at afskedige ansatte, kan dette have den modsatte effekt på det sorte arbejdes omfang. Disse forhold kan medvirke til, at arbejdsgiverne hellere vil ansætte sort arbejdskraft for at sikre en større grad af fleksibilitet. Denne iagttagelse har for nylig været fremført af seriøse tyske økonomer som forklaring på det sorte arbejdes omfang i Tyskland.

Hvis man til dette lægger, at der i Tyskland er relativ stor vægt på arbejdsgiverbetalte sociale bidrag, har man formentlig to vigtige forklaringsfaktorer på, hvorfor de nye undersøgelser i denne bog viser, at det sorte arbejde top- per i Tyskland af de her undersøgte lande: Fra efterspørg- selssiden er der store incitamenter i Tyskland til at ansæt- te sort arbejdskraft, hvormed man kan bløde op på et re- lativt stift arbejdsmarked samtidig med, man kan spare på lønomkostningerne.

Det sorte arbejde fordelt på brancher

Hvis respondenterne har svaret ja til, at de har udført sort arbejde, bliver de også spurgt om hvilke aktiviteter, de har udført, og der er stor beredvillighed til at fortælle: Over 91% af dem, der svarer, at de har arbejdet sort, giver også en nærmere beskrivelse af det sorte arbejdes art. Faktaboksen indeholder 20 eksempler på disse svar fra Tyskland.

For at få et indtryk af det sorte arbejdes udbredelse inden for de enkelte brancher, er antallet af sorte arbejdstimer sat i forhold til antallet af præsterede arbejdstimer i den formelle del af økonomien branche for branche. Resultatet af disse beregninger er præsenteret i figur 3.

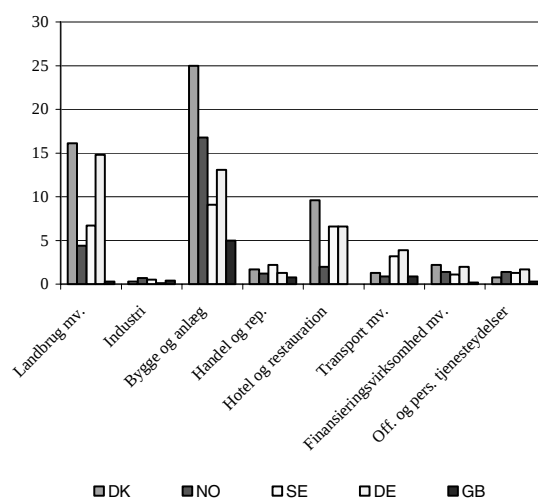
Der udføres i alle landene bortset fra Tyskland mest sort arbejde indenfor "bygge- og anlægssektoren". De sorte arbejdstimers andel af de "hvide" arbejdstimer udgør så- ledes ikke mindre end 25 pct. i Danmark. På et lavere niveau ligger Norge, hvor de sorte arbejdstimer udgør næsten 17 pct. i forhold til de "hvide" arbejdstimer.

Faktaboks. Arten af sorte arbejde i Tyskland som 20 svarpersoner selv har angivet dem

Hilfe bei den Schularbeiten	Hauswirtschaft
Hecke schneiden	Näharbeiten
Schreifarbeiten	Gartenarbeit
Kosmetikbehandlung	Zimmer streichen
Türen streichen	Holz hacken
Wohnung malen	Reparaturen
Ich putze in einer Wirtschaft teilweise bekomme ich Geld, teilweise bekomme ich Getränke	Schlepperfahren
	Maler-und Tapezierarbeiten
	Fahrten zum Flughafen
Hausordnung gegen Bezahlung für Privatperson	Familienhilfe
Beim Bau mitgeholfen	Bei Opa Gartenzaun erneuert

I Sverige og Storbritannien ligger niveauet inden for bygge og anlæg lidt lavere på hhv. 9 og 5 pct. i de to lande, mens det i Tyskland befinder sig midt imellem på lige godt 13 pct.

Figur 3. Omfanget af det sorte arbejde indenfor brancher i de fem lande (pct.)

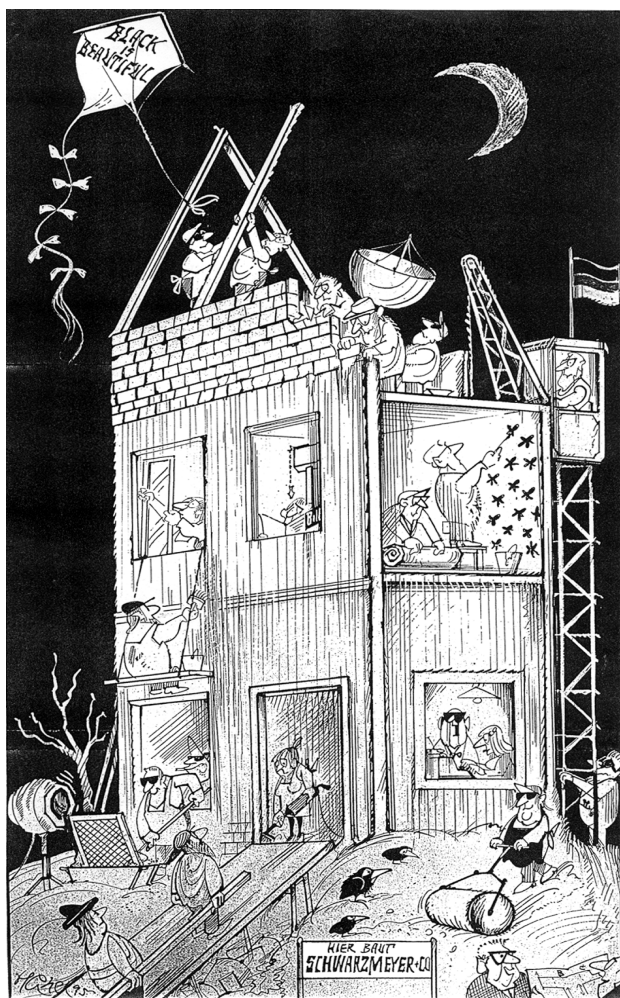
Kilde: Figur 4.2 side 121 i Søren Pedersen (2003). Tallene for Danmark og Tyskland er fra 2001, Norge fra 1998/2002, Sverige 1997/98 og Storbritannien 2000.

Det er i den forbindelse vigtigt at bemærke, at når de sorte arbejdstimer i fx Danmark udgør 25 pct. af de hvide arbejdstimer, udføres disse sorte arbejdstimer jo ikke kun af håndværkere, men også af andre, der har deres "hvide"

beskæftigelse i en anden branche, men som har håndslag for at udføre sort arbejde inden for bygge- og anlægsbranchen. Det samme gør sig tilsvarende gældende for de øvrige lande og brancher.

I Tyskland er det inden for branchen landbrug, fiskeri og skovbrug, at der udføres relativt mest sort arbejde, idet de præsterede sorte timer her udgør knap 15 pct. af de hvide timer. Der udføres også en del sort arbejde inden for denne branche i Danmark, hvor det sorte arbejde udgør godt 16 pct.

Det ligger i selve den her fremlagte nye europæiske analyses natur, at der for første gang er benyttet en ensartet spørgeskemateknik i alle de fem berørte lande – med den uheldige konsekvens, der altid følger med nye målingsteknikker, at der ikke kan sammenlignes direkte med ældre målinger.

Tegning: Walter Hanel, bragt i Frankfurter Allgemeine Zeitung 16.09.1995.

Dette gælder jo dog kun i de fire lande, hvor den danske målingsteknik nu for første gang er anvendt. Det har der-

for en indlysende interesse at gengive nogle hovedtræk af de senere års målingsresultater med teknikken i Danmark. Som tidligere nævnt udgør det sorte arbejde i Danmark i 2001 3,8 pct. af BNP, hvilket er en stigning på ikke mindre end 26 pct. i forholdt til 1998, hvor det sorte arbejde med en fuldstændig tilsvarende beregning udgjorde 3,0 pct. af BNP.

Hovedårsagen til den kraftige stigning skal – sammen med mindre stigninger inden for landbruget og hotel- og restaurationsbranchen – findes i en ganske kraftig forøgelse af det sorte arbejdes omfang inden for bygge- og anlægsbranchen. I 1998 udgjorde det sorte arbejdes andel således godt 16 pct. Denne andel er altså steget til ikke mindre end de nævnte godt 25 pct. i 2001.

Forklaringen skal formentlig søges på efterspørgslen efter den sorte arbejdskraft, idet det fortsat lave renteniveau i Danmark gør det billigere at låne til at udføre reparationer og vedligeholdelser på boligen. Dette skal samtidig ses i lyset af pæne prisstigninger på ejerboliger fra 1998-2001, hvilket har øget friværdierne i boligene ganske betragteligt.

Det kan altså ikke udelukkes, at højkonjunktoren herunder i bygge- og anlægssektoren har et stort medansvar for den fornyede stigning i den sorte sektors omfang i Danmark – der heller ikke er blevet bremset af folks (negative) oplevelser omkring skattetrykket, af en kraftigt forbedret skattemoral, eller af forøget bekymring for, hvad det kunne koste at blive opdaget af skattemyndighederne.

Det sorte arbejde i Øst- og Vesttyskland

I alle landene er det undersøgt, om der findes særlige regionale forskelle i udbredelsen af det sorte arbejde. I Tyskland har denne analyse særlig interesse jf. de forskelle, der er opstået mellem regionerne som følge af de specielle forhold under det kommunistiske regime i Østtyskland frem til 1989.

Analysen på de nye data for 2001 viser, at når man sætter de udførte sorte arbejdstimer i forhold til de arbejdstimer, der udføres i den formelle del af økonomien, fås, at det sorte arbejdes andel af de hvide arbejdstimer – som jävnfør diskussionen tidligere forsigtigt kan tages som et udtryk for det sorte arbejdes omfang af BNP – udgør 4,1 pct. i Vesttyskland mod 4,2 pct. i Østtyskland. Hvis man alternativt beregner det sorte arbejdes omfang målt i de faktisk betalte sorte timelønninger og sætter disse tal i forhold til BNP i de to områder af Tyskland, fås, at det sorte arbejdes omfang udgør 1,3 pct. i Vesttyskland og 1,4 pct. i Østtyskland.

Uanset om man måler det sorte arbejdes omfang i de priser, som arbejdet ville have været værd, hvis det var udført på det formelle marked med regning eller de faktiske betalte sorte lønninger, er der altså ingen forskel mellem de nye og gamle Bundesländer i omfanget af det sorte arbejde, der er udført indenfor det sidste år.

Hovedresultat

Tilbage står som et hovedresultat en skyggeøkonomi i Nordeuropa af et langt mindre omfang end antydnet i de senere års stærkt mediedækkede såkaldt monetære målinger. Om de monetære metoder skriver OECD (2002) i øvrigt: "Monetary macro-models are unsuitable for estimating the underground economy primarily because they are based on modelling assumptions that cannot be justified".

Det højeste niveau i de fem undersøgte lande – omkring 4 pct. af BNP i Tyskland – hænger muligvis sammen med et forholdsvist stift arbejdsmarked, der gør det mere attraktivt at ansætte sort arbejdskraft, som det er nemt at afskedige igen. Dertil kommer, at arbejdsgiverne skal betale relativt meget i sociale bidrag til forsikringsordninger, hvilket øger deres incitament til at købe sort arbejdskraft.

Det laveste niveau i Storbritannien på omkring 1 pct. af BNP hænger formentlig sammen med, at der dels er flere aktiviteter, som ikke anses som skattepligtige der sammenlignet med de andre lande, dels et noget lavere skattetryk.

Noter

¹⁾ Tallene vedrører kompensationsgraden ved et års ledighed. I Hans Hansens undersøgelse er Norge ikke medtaget.

²⁾ Ifølge Danmarks Statistik (2002) konjunkturstatistik udgør bruttonationalproduktet 1.343.142 mio. DKK i 2001 (foreløbige tal).

Litteratur

Barthelemy, Philippe, Fausto Miguelez, Enzo Mingione, Raymond Pahl og Alois Wenig. 1990. *Programme for Research and Actions on the Development of the Labour Market. Underground Economy and Irregular Forms of Employment (Travail au Noir)*. Commission of the European Communities. Luxemburg.

Cowell, F.A. 1990. *Cheating the government. The Economics of Evasion*. London.

Danmarks Statistik. 2002. *Konjunkturstatistik*. Juni 2002:6. København.

Det Økonomiske Råd (DØR). 1967. *Den personlige indkomstfordeling og indkomstudjævningen over de offentlige finanser*. København.

Det Økonomiske Råd (DØR). 1977. *Dansk økonomi. Maj 1977*. København.

Hansen, Hans. 2002. *Elements of Social Security. A comparison covering: Denmark, Sweden, Finland, Austria, Germany, The Netherlands, Great Britain, Canada*. The Danish National Institute of Social Research 02:5.

OECD. 2002. *Measuring the Non-Observed Economy. A Handbook*. Paris.

Pedersen, Søren med bidrag fra Esben Dalgaard og Gunnar Viby Mogensen. 1998. *The Shadow Economy in Western Europe. Measurement and Results for Selected Countries*. København.

Pedersen, Søren og Nina Smith. 1998. Sort arbejde og sort løn i Danmark. *Nationaløkonomisk Tidsskrift*. Nr. 136, side 289-314.

Pedersen, Søren. 1999. Den sorte sektor i Danmark i 1998. *Nyt fra Rockwool Fondens Forskningsenhed*. Marts 1999.

Pesut, Miodrag. 1992. Statistics on the Hidden Economy and Informal Activities inside the Production Boundary of the National Accounts. An overview of National Practices. *Statistical Journal of the United Nations Economic Commission for Europe*. Vol. 9.

Schneider, Friedrich og Dominik H. Enste. 2000. Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences. *Journal of Economic Literature*. March 2000. Vol. XXXVIII, Number 1.

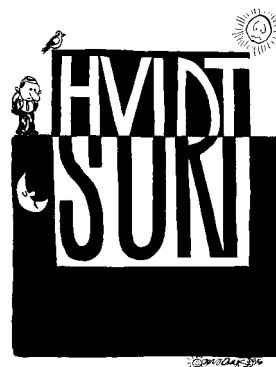
Schneider, Friedrich. 2002. *The Size and Development of the Shadow Economies of 22 Transition and 21 OECD Countries*. IZA Discussion Paper No. 514.

Viby Mogensen, Gunnar. 1985. *Sort arbejde i Danmark*. København.

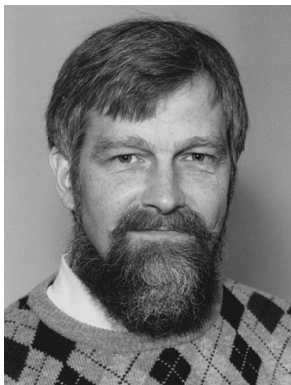
Viby Mogensen, Gunnar. 1989. Tidsanvendelse i Danmark på sort arbejde i Erik Ib Schmidt, Eszter Körmendi, Gunnar Viby Mogensen og Jon Vibe-Pedersen. *24 Timer i døgnnet. Tidsanvendelse og forbrugsmønstre siden 1960'erne*. København.

Viby Mogensen, Gunnar. 2000. Viden – og mangel på viden – om den sorte økonomi i Danmark i C. Henrichsen, A. Storgaard og J. Vedsted-Hansen (red.) *Lovens Liv*. København.

Viby Mogensen, Gunnar. 2003. Skattesnyderiets historie. Udviklingen i underdeklarationen i Danmark i 1900 tal-tel. Odense.

Skandinaverne har rekord i nordvesteuropæisk gør-det-selv arbejde

Af cand.polit. Søren Brodersen, Danmarks Statistik

Medarbejdere fra Rockwool Fondens Forskningsenhed har i de seneste 15 år interesseret sig for forskellige forhold omkring arbejdsudbud og incitamenter. I den forbindelse har man også undersøgt det arbejdsudbud, som ikke er rettet mod den markedsræssige del af økonomien, og herunder også for gør-det-selv arbejde (GDS). Forskningsenheden har i de sidste 10 år gennemført 10 undersøgelser med næsten identiske spørgsmål om GDS-arbejdet i Danmark og i fire andre nordvesteuropæiske lande: Sverige, Norge, Storbritannien og Tyskland. De sidstnævnte fire undersøgelser er gennemført i perioden 1998-2001. Resultater fra GDS-undersøgelserne i Norge, Storbritannien og Tyskland har ikke tidligere været offentliggjort.

Resultater fra Fondens sidste 15 års forskning i GDS-arbejde med særlig vægt på vedligehold og forbedring af boligen præsenteres i bogen *Do-it-yourself in North-western Europe. Maintenance and improvement of homes*, som udkommer samtidig med dette Nyhedsbrev.

Hovedresultater

Hovedresultaterne af GDS-undersøgelserne fra Rockwool Fondens Forskningsenhed kan sammenfattes i følgende seks punkter:

1. Ti næsten identiske undersøgelser i fem nordvesteuropæiske lande har gjort det muligt – med succes – at teste en metode med direkte spørgsmål om GDS-andele og køb af tilsvarende ydelser i markedet, som muliggør beregning af pålidelige størrelsesordener for værdien af det samlede GDS-arbejde.
2. Vi har påvist et relativt set meget højt niveau for boligrelateret GDS-arbejde i Skandinavien sammenlignet med Tyskland og Storbritannien. I de førstnævnte lande udgjorde GDS-arbejdet 2-3 pct. målt i forhold til BNP mod 1-1½ pct. i de to sidstnævnte lande. Der kunne konstateres lave hyppigheder for forekomsten

af denne type arbejder på boligen i Tyskland – og ganske særligt for de store forbedringer – uanset hvem, der udførte arbejdet, mens der var relativt set meget lave GDS-andele i Storbritannien. De senere års svage udvikling i den tyske økonomi og mere lempelige beskatningsforhold i Storbritannien og dermed relativt billigere håndværkertimer sammenlignet med de skandinaviske lande bidrager givetvis til at forklare de markante forskelle. En række andre forhold som fx byggetraditioner, håndværksræssige forudsætninger og enkeltbegivenheder som fx midlertidige subsidier og stormskader spiller også ind.

3. Vi har over en 13 års periode konstateret en stigning i GDS-arbejdets omfang i Danmark, som samtidig har været ledsaget af en forskydning væk fra mindre reparationer og vedligehold og i retning af større forbedringer af boligen. Konjunkturudvikling og teknologisk udvikling af byggematerialer og værktøj understøttet af bl.a. information om GDS-arbejde via bl.a. TV, bidrager til at forklare denne udvikling. Det er en udvikling, som er sket trods bestræbelserne i samme periode på at nedbringe marginalskatterne i Danmark. Dertil kommer stormskaderne i december 1999, som nødvendiggjorde ekstraordinært meget arbejde med bygningsreparationer og forbedringer i 2000 og måske i 2001. En del af dette blev udført som GDS-arbejde.
4. Vi har i samtlige undersøgelser fra Forskningsenheden og i overensstemmelse med undersøgelser fra en lang række lande fundet, at ejerskab til boligen er den helt dominerende faktor til forklaringen af GDS-arbejdets omfang og hyppighed. Alder og civilstand er to andre faktorer, som giver signifikante resultater i tests, der omfatter samtlige undersøgelser fra Forskningsenheden.
5. Vi har, ligeledes i overensstemmelse med andre undersøgelser, fundet, at ønsket om at spare penge for de fleste er den helt eller delvist afgørende motivation for at udføre en del af arbejdet på egen bolig som GDS-arbejde.
6. Vi har fundet, at malerarbejde er klart dominerende blandt GDS-arbejder med mindre reparationer og vedligehold, mens opgaver som opsætning af nyt køkken, nye lofter, skabe og andet tømrerarbejde sammen med ombygninger og tilbygninger er de relativt mest populære GDS-projekter, når det drejer sig om større forbedringer. Husstandene afholder sig altså ikke fra at kaste sig ud i de omfattende projekter, men er tilbageholdende med projekter, der kræver særlig specialistviden og kostbart specialværktøj som fx meget VVS- og EL-arbejde.

Hvorfor gør-det-selv undersøgelser?

En grundlæggende årsag til at interessere sig for GDS-arbejdet ligger i udviklingen af velfærdssamfundet med

dets høje niveau af offentlige ydelser og skatter. Dette har betydet, at den enkeltes økonomiske tilskyndelse for arbejdsudbud på det organiserede arbejdsmarked er blevet svækket i forhold til udbud af sort arbejde eller hjemlige sysler, som fx GDS-arbejde.

En sådan overflytning af en række reparations- og håndværksmæssige ydelser fra den markeds-mæssigt organiserede del af økonomien til husholdningernes GDS-sektor betyder, at der er fulgt et samfundsmæssigt effektivitetstab i kølvandet på de højere skatter. Derfor er det af interesse at følge fænomenet løbende.

Kombinationen af de høje skatter og den lønudjævning, der har fundet sted mellem forskellige grupper på arbejdsmarkedet, har betydet, at de fleste nordvesteuropæere skal arbejde 3-5 timer for at betale en håndværkertime inklusive moms fra et organiseret firma.

Dette forhold har vi i tidligere undersøgelser eksemplificeret med lægen, der i stedet for at arbejde ekstra på hospitalet haster hjem til vedligeholdelsesopgaver på boligen. Selv om han måske som GDS-aktiv bruger dobbelt så megen tid på et stykke arbejde, som en professionel håndværker ville bruge, får han alligevel væsentligt mere tid tilovers til andre sysler, end hvis han med beskattet overtidsbetaling skulle tjene til håndværkerregningen ved at udføre ekstra operationer på hospitalet.

Også langt uden for fagøkonomernes snævre kreds interesserer man sig for disse virkninger af skattesystemets indretning, hvad presseomtalen af de seneste års politiske debat klart afspejler. Ønsket om at nedbringe skatten af den sidst tjente krone kædes i debatten hyppigt sammen med forventninger om, at dette skulle kunne øge de erhvervsaktives arbejdsudbud. Dermed ville der være givet et bidrag til at løse de balanceproblemer i økonomien, som opstår med de kommende års forventede mangel på arbejdskraft og stigende antal pensionister.

Resultater

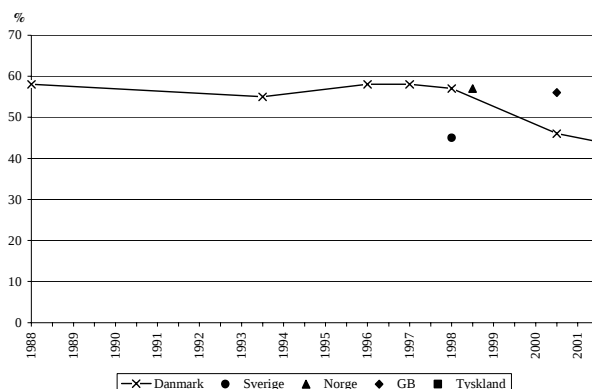
Over en ti-års periode 1988-1997 oplyser knap 60 pct. af de adspurgte *danskerne* i fire gennemførte undersøgelser, at de har fået udført *mindre* reparations- og vedligeholdelsesarbejder – af et firma, eller en ”sort håndværker”, eller de har gjort arbejdet selv. Derefter falder andelen, og i juni 2001 angiver kun 45 pct. at have fået udført noget sådant arbejde i den seneste 12-måneders periode, jf. figur 1. Denne tendens gør sig ikke gældende for de større forbedringer.

I undersøgelser fra november 2000 og juni 2001 er det 21 pct., som angiver at have fået udført *større* forbedringer, hvilket er højere end i de foregående undersøgelser med undtagelse af undersøgelsen fra 1997, hvor det også var omkring 20 pct., der havde fået udført større forbedringer, jf. figur 2.

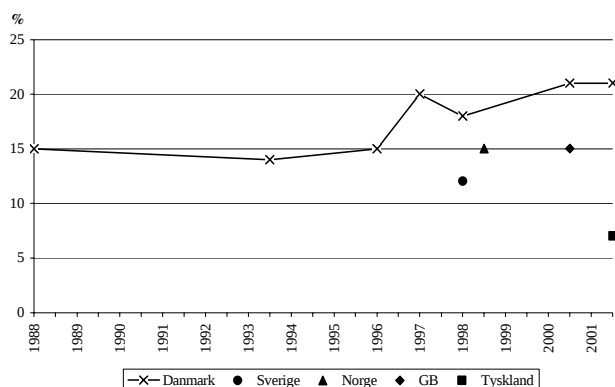
Det er forventet, at de større forbedringer af boligen i form af renovering, om- og tilbygning vil være mest udbredte i perioder med en gunstig udvikling i samfundsøkonomien. Lige som det gælder for varige forbrugsgoder (biler, fjernsyn, hårde hvidevarer osv.), vil en gunstig økonomi og positive forventninger til de kommende års økonomiske udvikling ofte være en udløsende faktor for eventuelt længe nærede ønsker om boligforbedringer og herunder renovering af de dele af boligen, som i dag virker utidssvarende og nedslidte.

Det gælder fx i høj grad for køkkener og badeværelser i en stor del af de boliger, som blev opført i de meget hektiske år for boligbyggeriet i slutningen af 60’erne og første del af 70’erne. Det er på den baggrund ikke overraskende, at niveauet for større forbedringer af boligen i 2000 og 2001 fortsat ligger på et højt niveau. Dertil kommer, at lånevilkårene har været gunstige i sidste del af 90’erne, og fortsat er præget af forholdsvis lave lånerenter på fx realkreditlån, som husstandene i takt med de stigende ejendomspriser har fået plads til flere af inden for ejendommens friværldi.

Figur 1. Har fået udført mindre reparationer eller vedligeholdelse af boligen inden for de seneste 12 måneder

Figur 2. Har fået udført større forbedringer af boligen inden for de seneste 12 måneder

Den relativt høje andel, som angiver, at de inden for de seneste 12 måneder har fået udført større forbedringer m.v., skal også ses i sammenhæng med det betydelige omfang, som udbedringer efter stormskaderne i december 1999 har haft.

Disse udbedringer har skønsmæssigt haft en værdi på op mod 15 mia. kr. (skadeserstatninger er alene opgjort til ca. 12 mia. kr.), og har strakt sig over hele år 2000. Det betyder, at både undersøgelsen i november 2000 og juni 2001 er påvirket af denne ekstraordinære udbedringsaktivitet. Dertil er det nærliggende at antage, at når man alligevel skulle i gang med at udbedre stormskader, har man ofte kædet det sammen med udførelse af længe ønskede forbedringer på boligen.

Det store pres på byggebranchen, som skyldtes stormskader kombineret med i øvrigt forholdsvis gode konjunkturer, fik, som omtalt i dagspressen, i et vist omfang forsikringsselskaberne til at udbetale erstatninger direkte til husstandene selv. Disse kunne så vælge, om de ville vente på at få håndværkerfirmaer til at lave arbejdet, eller om de ville udføre noget – eventuelt det hele – af arbejdet selv.

Alt i alt er der en klar effekt på de større forbedringer m.v. af boligen, mens andelen af husstande, som angiver at have fået udført mindre reparationer og vedligeholdelsesarbejder, viser fortsat fald.

At der i de seneste danske undersøgelser er en faldende andel af interviewpersoner, der svarer bekræftende på spørgsmålet, om der er udført *mindre* reparationer og vedligeholdelsesarbejder på boligen inden for de sidste 12 måneder, kunne hænge sammen med det høje niveau for større forbedringer, som har været gældende i sidste halvdel af 90'erne og frem til 2001. Hvad der ellers var blevet et mindre reparations- eller vedligeholdelsesprojekt, indgår måske i et større renoveringsprojekt, og nyligt gennemførte renoveringsprojekter overflødiggør for

en tid nogle af reparations- og vedligeholdelsesarbejderne.

Svarene fra svenske, norske, tyske og engelske interviewpersoner følger i vidt omfang mønstret fra de danske undersøgelser.

Hyppigheden af mindre reparationer og vedligeholdelse af boligen i de seneste 12 måneder forud for interviewtidspunktet ligger stort set inden for variationsbredden i de danske undersøgelser med hyppigheder mellem 39 pct. og 57 pct.

Større forbedringer forekommer med en væsentligt lavere hyppighed end de mindre reparationer og vedligehold – i disse lande rapporteres der om større forbedringer inden for de sidste 12 måneder i 7-15 pct. af interviewene, hvilket er væsentligt lavere end de danske hyppigheder for større forbedringer i samme periode.

I Tyskland rapporteres der om noget lavere hyppigheder for husholdningernes reparationer og vedligehold af boligen end i de andre lande, hvilket i et vist omfang kan tilskrives en højere andel lejerboliger sammenholdt med de også i Tyskland mindre vedligeholdelsesforpligtelser for lejere af boliger.

I de undersøgte lande er det almindeligt, at kun indvendig vedligeholdelse påhviler lejer, mens al udvendig vedligeholdelse, og hvad der i øvrigt er nødvendigt for at holde ejendommen i god driftsmæssig stand, påhviler ejer/udlejer. Men der kan være variationer i lejerens forpligtelser fra land til land, som påvirker resultaterne. Fx har svenske udlejere i mange tilfælde en mere vidtgående forpligtelse med hensyn til den indvendige vedligeholdelse end i de andre lande.

For de større forbedringer af boliger viste Forskningsenhedens undersøgelse i Tyskland ekstremt lave hyppigheder for forekomsten i de foregående 12 måneder, hvilket bl.a. kan sættes i forbindelse med 90'ernes lavere økonomiske vækst i Tyskland sammenlignet med de andre undersøgte lande. Men også en række andre forhold, som vi vender tilbage til nedenfor, kan have spillet ind.

Bag de skitserede bevægelser ligger en forskellig udvikling for ejere og lejere over den betragtede 13 års periode siden den første danske undersøgelse i 1988.

Dengang svarede ca. en tredjedel af ejerne og halvdelen af lejerne, at de hverken havde fået udført mindre vedligehold og reparationer eller større forbedringer i løbet af de seneste 12 måneder, jf. tabel 1.

I juni 2001 svarer stadigvæk ca. 1/3 af ejerne, at de ingen arbejder har fået udført på boligen, mens andelen for lejerne er vokset jævnt gennem perioden, og udgør tre fjerdedele i undersøgelsen fra 2001.

Tabel 1. Andel af ejere og lejere, som i de seneste 12 måneders periode hverken har fået udført mindre reparationer eller større forbedringer. Pct.

	Ejere	Lejere	I alt
DK 1988	30	48	37
DK 1993/94	31	53	40
DK 1996	29	48	36
DK 1997	21	57	32
DK 1998	23	64	36
DK 2000	31	71	42
DK 2001	30	76	44
S 1997/98	35	76	50
N 1998	31	67	38
GB 2000	31	67	39
D 2001	46	65	57

Anm.: Årstallene angiver tidspunktet for undersøgelsesnes gennemførelse.

Dette mønster genfindes i andre nordvesteuropæiske lande omkring årtusindskiftet. Som ved de senere undersøgelser i Danmark rapporterer omkring 2/3-3/4 af *lejerne*, at de hverken har fået udført mindre reparationer og vedligehold eller større forbedringer af boligen i Norge, Sverige, Tyskland og GB, det vil sige i alle de undersøgte lande. Andelen er højest i Sverige, hvilket skal ses på baggrund af svenske udlejerers mere vidtgående forpligtelse til indvendig vedligeholdelse, som nævnt ovenfor.

Derudover rapporterer ca. 1/3 af *boligejerne* i Norge, Sverige og GB, at de ikke har fået udført hverken den ene eller anden type arbejde på boligen inden for de sidste 12 måneder, hvilket er helt på linje med resultaterne for Danmark.

Derimod skiller de tyske boligejere sig klart ud fra boligejere i de andre lande. Næsten halvdelen (46 pct.) oplyser, at de hverken har fået udført den ene eller den anden type arbejder på deres bolig i de sidste 12 måneder, og føjer dermed endnu en brik til forklaringen på, hvorfor de tyske hyppigheder for mindre og større arbejder på boligen er markant lavere end i de andre undersøgte lande.

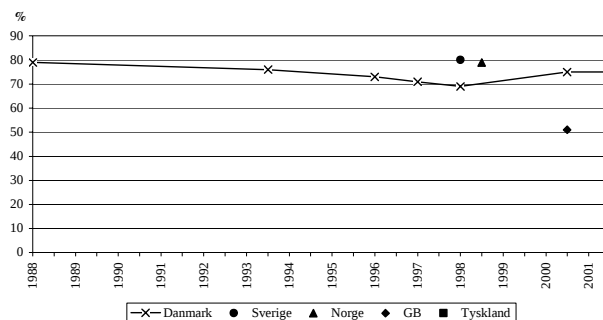
Tallene fra de danske og udenlandske undersøgelser kan ikke umiddelbart tages som udtryk for, at lejeboligerne ikke vedligeholdes i samme omfang som ejerboligerne, eller at de i stigende omfang ikke bliver vedligeholdt eller forbedret.

For det første påhviler den ydre vedligeholdelse som nævnt ejer af udlejningsboligen, og for det andet sker der i lejeboliger en betydelig indre vedligeholdelse finansieret af beløb hensat på vedligeholdelseskonti. Disse beløb vil hyppigt blive anvendt i forbindelse med fra-/indflytning, og disse arbejder vil derfor næppe blive medregnet, når interviewpersonerne besvarer vores undersøgelse.

Samtidig er der i den betragtede 13 års periode i Danmark sket et fortsat skred i retning af omdannelse af lejeboliger til andels- og ejerboliger, hvilket betyder, at en stigende andel af lejeboligerne findes i den almenlystige sektor. Desuden udgør ydergrupper som helt unge og ældre en stigende andel af den tilbageværende lejergruppe, dvs. grupper, som må formodes at gennemføre reparations- og vedligeholdelsesarbejder i mindre omfang.

Gør-det-selv

Ser man på, hvor stor en andel husstanden selv har udført, angiver interviewpersonerne i de seneste to danske undersøgelser, fra november 2000 og juni 2001, at de selv udfører 75 pct. af arbejdet med mindre reparationer og vedligehold af boligen, jf. figur 3. Dette er markant højere end i 1997- og 1998-undersøgelserne, men på niveau med tidligere målinger i 90'ernes første halvdel. Det er dog fortsat lavere end i målingen fra 1988.

Figur 3. Andelen af mindre reparationer og vedligeholdelse af boligen som er udført af husstanden selv

For de større forbedringsarbejder på boligen er GDS-andelen henholdsvis 48 pct. og 54 pct. i de seneste to danske undersøgelser. Andelen af større forbedringer, der er udført som GDS-arbejde, er dermed kommet sig efter et lavt niveau i undersøgelsen fra 1998 og ligger på samme høje niveau, som er fundet i tidligere år. Et lavt niveau for GDS-andelen af større forbedringer blev dog også fundet i 1993/94, som var sammenfaldende med statslige subsidier til arbejde med vedligeholdelse og forbedring af boliger udført af firma med regning. Den nævnte tendens er blevet understøttet af udviklingen af stadigt mere GDS-venlige materialer og redskaber, og har fundet sted samtidig med at GDS er blevet fortsat mere populært som tv-udsendelser og i andre medier, hvilket både har virket motiverende og har udbredt kendskabet til udførelsen af GDS-arbejde.

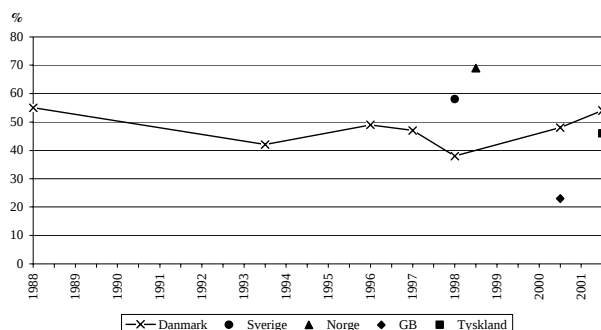
Interviewpersonernes udsagn om voksende GDS-indsats underbygges i øvrigt af Danmarks Statistiks indeks for detailomsætningen i byggemarkeder.

Fra 1994 til 2000 viser indekset en stigning på 66 pct. i omsætningen i årets priser, hvilket svarer til skønsmæs-

sigt ca. 50 pct. stigning i de omsatte mængder. Væksten i omsætningen er meget højere i byggemarkederne, end i andre typer detailforretninger. Den samlede detailomsætning steg mængdemæssigt mindre end 10 pct. i den samme periode. Den stigende GDS-aktivitet har tilsyneladende sat sine gunstige spor hos byggemarkederne.

Svarende til resultaterne fra Danmark viser vores *undersøgelser i Sverige, Norge og Tyskland* GDS-andele, som for alle tre lande ligger omkring 80 pct., altså kun en ubetydelighed højere end niveauet omkring 75 pct., som vi fandt for mindre reparationer og vedligehold i Danmark. Kun Storbritannien ligger markant lavere med en GDS-andel på ca. 50 pct.

Figur 4. Andelen af større forbedringer af boligen som er udført af husstanden selv

Også for de større forbedringer af boligen skiller Storbritannien sig ud fra de øvrige lande med markant lavere GDS-andele.

De britiske interviewpersoner angiver, at de kun udfører ca. 20 pct. af de større forbedringer som GDS-arbejde mod det dobbelte eller tredobbelte i de andre lande. Dette er ikke overraskende, når man tager den lempeligere beskatning i betragtning sammenlignet med de skandinaviske lande.

Resultaterne fra Sverige og Tyskland ligger nogenlunde inden for variationsbredden i de danske undersøgelser, mens nordmændene skiller sig ud som de mest GDS-ivrige med ca. 70 pct. Der er formentlig en stærk tradition for selv at udføre en stor del af arbejdet på boligen i Norge, hvilket i nogen grad kan tilskrives en geografisk stærkt spredt befolkning og det traditionelle træhusbyggeri, som indbyder mere til GDS-arbejde end andre byggeformer, jf. afsnittet om hvilke typer arbejde husstandene udfører som GDS-arbejde.

Motivation

I tre danske undersøgelser og i den tyske undersøgelse har vi stillet spørgsmål om motiverne for at udføre GDS-

arbejde på egen bolig. I alle fire undersøgelser slår det økonomiske motiv meget stærkt igennem.

Mellem 75 pct. og 85 pct. af de interviewede angiver, at de selv udfører mindre reparationer og vedligeholdelsesarbejder på deres bolig helt eller delvist for at spare penge.

Tabel 2. Motivation for GDS-arbejde med vedligeholdelse og forbedringer af boligen

		Helt eller delvist for at spare penge	Overvejende fordi de kan lide at foretage reparationer og vedligeholdelse	Andre årsager
Større reparationer og vedligeholdelse		----- % -----		
DK	1993/94	83	17	1
DK	2000	78	20	2
DK	2001	85	15	1
D	2001	75 ¹⁾	24 ²⁾	2
Større forbedringer ³⁾		----- % -----		
DK	2000	86	11	3
DK	2001	87	12	1
D	2001	84 ¹⁾	13 ²⁾	3

1. Svarmuligheden "flere grunde er lige vigtige" er medtaget her.
2. Svarmuligheden "overvejende fordi de mener selv at foretage arbejdet hurtigere eller bedre" er medtaget her.
3. motivationen for selv at udføre større forbedringer på boligen indgik ikke i spørgsmålene i 1993/94 undersøgelsen.

For større forbedringer er det endnu tydeligere, at det økonomiske motiv for GDS-arbejde er den væsentligste drivkraft, hvad der heller ikke er overraskende – store projekter, som det tager lang tid at afslutte, har det med at blive en sur pligt inden de bliver færdige.

Tabel 2 viser, at omkring 85 pct. af respondenterne angiver økonomiske motiver for denne type GDS-arbejde. Mønstrer er meget ens i de tre undersøgelser, hvor dette spørgsmål har været stillet for større forbedringer.

De tyske spørgsmål er ikke helt sammenlignelige med de danske i deres formulering, men viser, så vidt det kan skønnes, et tilsvarende billede.

Resultaterne ligger i tråd med en række udenlandske undersøgelser fra europæiske lande og USA, som både viser, at det økonomiske motiv spiller en stor rolle i den sammenhæng, men også, at GDS-arbejde ikke vurderes højt sammenlignet med andre aktiviteter, og at der er en tilbøjelighed til at bruge mere tid på aktiviteter, der vurderes højt.

På baggrund af, at ganske store dele af den erhvervsaktive befolkning i de nordvesteuropæiske lande skal arbejde 3-5 timer (med Storbritannien og Tyskland i den lave ende) ved beskattet arbejde for at betale for en enkelt håndværkertime fra et firma mod regning er det ikke

overraskende, at økonomiske overvejelser står stærkt som motivationsskabende faktor.

En hollandsk undersøgelse peger på, at der skal ændres ganske kraftigt på de relative priser i den sammenhæng, hvis større grupper af husstande skal opgive GDS-arbejdet til fordel for at betale et håndværksfirma for at udføre arbejdet med vedligehold og forbedringer af boligen.

Hvem udfører GDS- arbejdet?

Som ved de tidligere undersøgelser fra Rockwool Fondens Forskningsenhed peger resultaterne fra de seneste danske undersøgelser på, at omkring 90 pct. af GDS-arbejdet udføres af husstande, der bor i en bolig, de selv ejer, jf. tabel 3. Dette skal sammenholdes med, at omkring 60 pct. af danske husstande bor i ejerbolig (inklusive andelsboliger).

At GDS-arbejdet helt overvejende udføres af ejere af egen bolig, skal navnlig ses i sammenhæng med to forhold: Ejernes ansvar for både den ydre og den indre vedligeholdelse af deres bolig, og deres muligheder for direkte at kunne kapitalisere værdien af god vedligeholdelse og forbedringer ved salg af boligen. Vi har af den grund henført andelsboliger til ejerboligerne.

Tabel 3. Værdi af ejeres og lejeres GDS-arbejde i Danmark 2000 og 2001. Årets priser

Mia. kr.	Mindre reparationer	Større forbedringer	I alt	Pct.
2000				
Ejere	11,5	24,7	36,2	91
Lejere	2,8	0,7	3,5	9
2000/2001				
Ejere	10,4	26,9	37,3	93
Lejere	1,3	1,4	2,7	7

Det forhold, at langt flere husstande og personer bor i ejerboliger end i lejerboliger, har vi "renset" for ved en test, som viser en statistisk klart større tilbøjelighed i førstnævnte gruppe til at udføre GDS-arbejde. Resultatet gælder for alle fem nordvesteuropæiske lande, som Rockwool Fondens Forskningsenhed har undersøgt. For at gøre testen sikrere har vi analyseret svarene fra *de fem seneste danske undersøgelser under ét* og sammenholdt resultaterne med tilsvarende test for de fire undersøgelser fra *Sverige, Norge, Storbritannien og Tyskland*.

Der er testet på sandsynligheden for at svare bekræftende på, om interviewpersonens *husstand* har udført GDS-arbejde (mindre reparationer og større forbedringer hver for sig), mens de forklarende karakteristika alle er knyttet til interviewpersonen. Det kunne være forklaringen på, at køn – i lighed med foregående undersøgelser – ikke giver statistisk sikre udslag for hverken mindre reparationer og vedligeholdelse eller større forbedringer.

Vi har derimod fundet, at alder er en statistisk signifikant faktor, som påvirker husholdningernes sandsynlighed for at udføre både større og mindre GDS-arbejder på boligen. Med stigende alder falder sandsynligheden for at have udført GDS-arbejde inden for de sidste 12 måneder, og tidligere danske undersøgelser, Brodersen (1995), viste, at omfanget af det udførte arbejde ligeledes falder. Denne variabel slår klart igennem i alle vores danske undersøgelser og i undersøgelserne i Norge, Sverige, Tyskland og Storbritannien.

Civilstand er en tredje væsentlig variabel, som er statistisk sikker i seks danske undersøgelser siden 1995 og i Sverige, Norge, Tyskland og Storbritannien. Variablen er dog ikke signifikant for større forbedringer på boligen i Storbritannien, og signifikansniveauet er lavere for Sverige. I 1993/94-undersøgelsen var civilstand ikke udslagsgivende med statistisk sikkerhed.

Ud over disse tre variable, som giver signifikante resultater i alle fem nordvesteuropæiske lande, har vi fundet signifikante resultater for en række andre variable i en mindre del af landene.

For indkomst har vi fundet statistisk sikre resultater i alle lande på nær Storbritannien, men bortset fra Sverige er signifikansniveauerne lave. I de skandinaviske lande er der en positiv sammenhæng mellem indkomst og sandsynligheden for at udføre GDS-arbejde på boligen, mens sammenhængen kun i Tyskland viser faldende GDS-tilbøjelighed med stigende indkomst. Det må betegnes som et overraskende resultat, da vi ud fra teoretiske overvejelser ville have ventet at finde den sammenhæng, vi fandt for Tyskland, i alle de undersøgte landene.

Endvidere har vi fundet, at interviewpersonens stilling spiller en rolle i Danmark, Sverige og Tyskland. Det er navnlig faglærte arbejdere og selvstændige, som skiller sig ud med hensyn til at udføre de mindre reparations- og vedligeholdelsesarbejder på boligen. For de faglærte arbejdere er der en signifikant større sandsynlighed for denne type arbejder i alle de tre nævnte lande, og for større forbedringsarbejder i den danske undersøgelse fra 1993/94. Derimod er der en signifikant sandsynlighed for at selvstændige udfører mindre GDS-arbejde end andre stillingsgrupper i sidstnævnte undersøgelse og i Sverige. I Tyskland ser det ud til, at uddannelsesniveauet også spiller en rolle.

Endelig har vi fundet en regional effekt i Sverige, Tyskland og Storbritannien – navnlig i de nye tyske delstater mod øst er der en større sandsynlighed for at udføre både mindre og større GDS-arbejder på boligen.

Hvilke typer arbejde udføres?

I den seneste danske undersøgelse af GDS-arbejdet fra 2001 medtoges for første gang i Forskningsenhedens række af undersøgelser spørgsmål om, hvilken type arbejde det drejede sig om, hvis husstandene havde svaret

bekræftende på, at de havde fået udført enten mindre reparationer og vedligehold eller større forbedringer og udvidelser af boligen indenfor de seneste 12 måneder.

Drejer det sig om mindre reparationer og vedligehold er maler- og tapetserarbejde så langt det mest almindelige GDS-arbejde. I 63 pct. af de 352 tilfælde, hvor husstandene rapporterer at have fået udført reparationer og vedligehold ved at gøre arbejdet 100 pct. selv, er der tale om denne type arbejde. I de tilfælde, hvor man lader et firma klare hele arbejdet, tegner malerarbejdet sig kun for 21 pct. af tilfældene. Det spiller formentlig en rolle, at det hverken kræver de store forudsætninger eller kostbart værktøj at kaste sig ud i denne type projekter – om kvaliteten så matcher en uddannet håndværkers arbejde er et andet spørgsmål.

Denne forkærlighed for projekter, der tilsyneladende kræver begrænsede forudsætninger, afspejler sig til en vis grad i valget af den type større forbedringer, som husstanden vælger helt og holdent at udføre som GDS-arbejde.

Det drejer sig typisk om opsætning af nyt køkken, nye lofter, skabe og andet tømrerarbejde, men også om- og tilbygninger klarer husstandene i vidt omfang alene. Der er altså i høj grad tale om arbejder med træprodukter o.l. Derimod overlader man typisk de udprægede specialtarbejder såsom nyt badeværelse og vvs-arbejde, nyt fyr o.l. til et professionelt håndværkerfirma. Det er altså tilsyneladende ikke opgavens totale omfang, der er mest afgørende for, om det udføres som GDS-projekt – et resultat, der er vigtigt for pålideligheden af vores metode til beregning af den økonomiske makroværdi af GDS-arbejdet, jf. afsnittet nedenfor om valideringen af metoden.

Beregning af den samlede værdi af gør-det-selv arbejde

For at kunne sætte GDS-arbejdet ind i en samfundsøkonomisk ramme er den samlede værdi af danske, svenske, norske, britiske og tyske husstandes GDS-arbejde beregnet med udgangspunkt i svar fra interviewundersøgelserne.

Vi har spurgt de interviewpersoner, som har oplyst, at husstanden har fået udført mindre reparationer eller større forbedringer af firma efter regning, om udgiften til mindre reparationer henholdsvis større forbedringer. Ved at kombinere disse oplysninger med firma- og GDS-andelen og det arbejde, der er udført af andre uden regning, er der i lighed med tidligere undersøgelser fra Rockwool Fondens Forskningsenhed beregnet værdier af både GDS-arbejde og arbejde udført af andre uden regning. Metoden er beskrevet i *Do-it-yourself in North-western Europe. Maintenance and improvement of homes* fra 2003, jf. litteraturlisten.

Validering af metoden

Analysen hviler selvsagt på en række forudsætninger, hvoraf de tre væsentligste er følgende: For det første, at vi gennem interviews er i stand til at måle de faktiske udgifter til arbejder udført af firma efter regning eller af andre uden regning nogenlunde præcist. For det andet, at interviewpersonerne er i stand til at give et rimeligt skøn over, hvor stor en andel af arbejdet, der er udført af firma, som GDS-arbejde eller af andre uden regning. Endelig er den tredje og ikke mindre kritiske forudsætning, at værdien af GDS-arbejdet for de husstande, som angiver at have udført arbejdet 100 pct. selv, alt i alt svarer niveaumæssigt til de tilfælde, hvor husstanden angiver, at arbejdet er udført 100 pct. af firma med regning.

Den første forudsætning er blevet undersøgt gennem sammenligning med resultater fra Danmarks Statistiks forbrugsundersøgelser for 1994 og 1998, som viste fin overensstemmelse med vores resultater fra samtidige undersøgelser. En test af den anden forudsætning ville kræve, at fagfolk direkte inspicerede det udførte GDS-arbejde i de interviewede husstande, hvilket har ligget helt uden for rammerne af vores undersøgelser. Det tredje punkt er derimod belyst i undersøgelsen fra juni 2001, hvor vi har spurgt om typen af det udførte arbejde på boligen. Svarene på disse spørgsmål viser ikke nogen tendens til, at husstandene i markant større omfang overlader de virkeligt store forbedringer til udførelse af håndværkerfirma, jf. ovenfor.

Sammenholdes disse resultater med de over en længere årrække fundne værdier for arbejder på boligen, fremstår den her anvendte metode efter vores opfattelse som robust og velegnet til at give pålidelige niveauer. Vi har fundet meget stabile værdier for mindre reparationer og vedligeholdelse samt makroøkonomisk forklarlige bevægelser i værdien af større forbedringer og ændringer af boligen. Undersøgelserne i Sverige, Norge, Storbritannien og Tyskland støtter fint denne vurdering.

En mere generel validering af vores metode er forsøgt ved sammenligning af vores resultater med nationalregnskabstal for produktion og forbrug af varer og tjenesteydelser i den relevante del af byggebranchen.

Danske private husstandens udgifter til køb af materialer til reparation, vedligehold og større til-, om- og nybygning af helårsbolig er beregnet ud fra Danmarks Statistiks forbrugsundersøgelser i 1994 og 1998 og fremgår af tabel 4, midterste søjle.

Omsætningen i byggemarkeder og farve- og tapetforretninger, som måles i Danmarks Statistiks detailomsætningsindeks, udgjorde i 1994 godt 5 mia. kr. og i 1998 godt 7 mia. kr., dvs. værdier, der ligger 2-3 mia. kr. under husstandenes materialekøb i henhold til forbrugsundersøgelserne. I betragtning af det betydelige køb GDS-folket foretager andre steder, og navnlig i trælasthandler, som ikke er omfattet af de to nævnte brancher i detailomsætningsindekset, ser relationerne ganske fornuftige ud – og

så selv om byggemarkederne sælger både værktøj og materialer til have og fritidshus m.v., som vi ikke har medtaget i forbrugsundersøgelsernes materialekøb.

Værdierne for udgifter til materialer repræsenterer forbruget i produktionen ved husstandenes GDS-arbejde. Sammenligner vi købene af materialer til arbejde på helårsbolig med de beregnede GDS-værdier i 1993 og 1997 omregnet til henholdsvis 1994 og 1998 priser fås relationer, som udtrykker inputprocenten ved husholdningernes GDS-produktion.

Tabel 4. Beregnet input af materialer ved mindre og større GDS-arbejder på boligen

Samlet værdi af GDS-arbejdet ¹⁾ i køberpriser	Værdi af materialekøb Mia. kr.	Input-procent
1994	6,5	33
1998	9,6	36

1. Resultaterne for de to undersøgelser, som dækkede arbejde udført i 1993 og 1997 er ført frem til henholdsvis 1994 og 1998 prisniveau.

De beregnede købsprocenter (input-procenter) ligger på samme niveau i de to undersøgelser dvs. omkring 35 pct. Resultatet skal ses i lyset af, at der er tale om produktionsværdi og materialekøb, som er beregnet ud fra to af hinanden helt uafhængige undersøgelser: Forskningsenhedens GDS-undersøgelser og Danmarks Statistiks forbrugsundersøgelser. Tilsvarende resultat er fundet i en norsk undersøgelse for 1991.

I den del af bygge- og anlægsbranchen, som fortrinsvis beskæftiger sig med reparation og vedligeholdelse af bygninger, viser det danske nationalregnskab et direkte krav til leverance af varer og tjenester på ca. 48 pct. i 1997, altså ca. 13 procentpoint højere end den værdi for input-procenten, vi har beregnet for GDS-arbejdet i samme år.

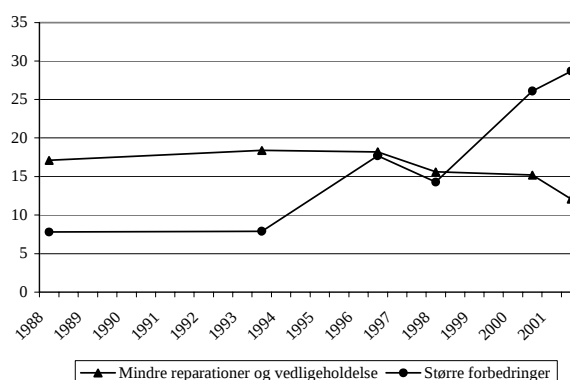
Tages der hensyn til, at der i nationalregnskabets input-procent indgår køb af en række tjenesteydelser, energi, husleje og småanskaffelser af bl.a. værktøj, som ikke er medtaget i det direkte materialekøb fra forbrugsundersøgelserne, er der formentlig tale om en rimelig overensstemmelse.

Når det tages i betragtning, at vi finder lidt lavere, men dog inputprocenter, der er sammenlignelige med nationalregnskabets, og at materialekøbet i forbrugsundersøgelserne er fremkommet ved undersøgelser, der er helt uafhængige af vores GDS-undersøgelser, har vi derfor et godt grundlag for at fæste lid til niveauet for de beregnede værdier for køb og produktionsværdi, som vi er nået frem til for GDS-sektoren i Danmark.

Stor stigning i værdien af danskernes GDS-arbejde

De otte år fra 1993 til 2001 viser en meget kraftig stigning i værdien af danskernes GDS-arbejde, som er opgjort til ca. 40 mia. kr. i 2001 mod ca. 26 mia. kr. i 1993/94 (begge i 2001-priser), jf. figur 5. Værdien af GDS-arbejdet med mindre reparationer og vedligehold er faldet jævnt i denne periode, mens værdien af de større forbedringer er steget voldsomt. I 1993/94 var værdien af GDS-arbejdet med mindre reparationer og vedligehold dobbelt så stor som værdien af GDS-arbejdet med de større forbedringer, men i 2001 er det modsatte tilfældet.

Figur 5. Den samlede værdi af GDS-arbejde på boligen Mia. kr.

Den store vækst i værdien af danskernes GDS-arbejde og i købet fra håndværksfirma siden starten af 1990'erne skal både ses på baggrund af den gunstige konjunkturmæssige udvikling i Danmark i denne periode og i det forhold, at der rent faktisk var et stort behov for moderniseringer og hovedreparationer af den eksisterende boligmasse og herunder ikke mindst af de populære parcelhuse.

En spørgeskemaundersøgelse foretaget af Håndværksrådet fra 1992 blandt 727 ejendomsmæglere fra hele Danmark giver et indtryk af behovet for omfattende istandsættelse af de ældre parcelhuse i begyndelsen af 1990'erne. Gennemgribende istandsættelse af ældre parcelhuse sker typisk i forbindelse med ejerskifte.

I en rapport fra Boligministeriet fra 1998 udbygges billedet af stort behov for renovering af parcelhuse i Danmark ved også at inddrage de nyere parcelhuse. Det fastslås, at der er et meget betydeligt behov for renovering af nyere parcelhuse opført 1960-1980. Rapporten bygger på en repræsentativ stikprøve af tilsynsrapporter, der er udarbejdet af bygningsagkyndige, og som siden 1996 er obligatoriske i forbindelse med salg af ejendomme. Stikprøven omfatter ca. 1500 ejendomme, som er baseret på registerudtræk.

Lighedstræk og forskelle i værdien af GDS-arbejdet mellem fem nordvesteuropæiske lande.

I de fem nordvesteuropæiske lande, som Forskningsenheden har udført interviewundersøgelser for, har vi fundet store lighedstræk fra land til land i fordelingen af den samlede værdi af det arbejde som husstandene har fået udført på boligen enten i form af GDS-arbejde eller ved at lade firma eller andre udføre arbejdet. Hvis vi altså ser bort fra niveauforskellen mellem landene i omfanget, eller værdien af det udførte arbejde, tegner der sig et meget stabilt billede for de mindre reparationer og vedligeholdelsesarbejde.

I Sverige, Norge og Tyskland udgør GDS-arbejdet værdimæssigt omkring 80 pct. af arbejdet som husstanden har ladet udføre på boligen og i Danmark ligger GDS-andelen stabilt omkring 75 pct. over en 13 år periode (undersøgelsen i 1987 lidt lavere). I Storbritannien er det derimod kun lidt over 50 pct. af reparations- og vedligeholdelsesarbejdet på boligen, som husstanden selv udfører.

Billedet svarer til det vi fandt ovenfor på basis af interviewpersonernes direkte angivelser af GDS-arbejdets andel af det samlede udførte arbejde med vedligehold og forbedringer af boligen, mens resultaterne i dette afsnit er baseret på værdiberegninger udført for ejere af egen bolig og lejere hver for sig, inden aggregering til makrotal.

De større forbedringer bliver i væsentlig mindre omfang udført af husstanden selv som GDS-arbejde, hvilket gælder i samtlige lande og undersøgelser, men variationen fra land til land og mellem de enkelte danske undersøgelser er større end for mindre reparationer og vedligeholdelse. I Danmark, Sverige og Tyskland ligger GDS-andelen typisk mellem 40 pct. og 60 pct. af den samlede værdi af større forbedringer, men resultaterne fra den norske undersøgelse viser, at nordmændene selv udfører 70 pct. af de større forbedringer på deres bolig.

Englænderne markerer sig i vore undersøgelser med en signifikant mindre andel af værdien af de større forbedringer af boligen som GDS-arbejde, nemlig ca. 25 pct.

At der er større udsving for denne gruppe, skal formentlig ses i sammenhæng med, at de større forbedringer er mere konjunkturfølsomme, eller under indvirkning af særlige forhold som fx stormskader eller midlertidige offentlige støtteordninger, som det var tilfældet i Danmark i henholdsvis 2000/2001 og i 1993/94. Det kan heller ikke afvises, at den noget større stikprøveusikkerhed for de større forbedringer af boligen bidrager til variationen.

Resultaterne fra den engelske undersøgelse er både meget markante og svarer samtidig til vores forventning om arbejdsudbuddets sammenhæng med indkomst og marginalskat. Storbritannien og Tyskland har et lavere skatte tryk end de øvrige 4 lande, sådan som det opgøres af OECD, og så vidt det kan skønnes, også en lavere marginalskat for de fleste indkomstgrupper.

Briter og tyskere kan for store indkomstgrupper vedkommende betale for en håndværkertime med indkomsten fra skønsmæssigt fra 2-4 timers beskattet almindeligt arbejde (briter i den lave ende), mens dette tal for de øvrige lande typisk ligger på 4-6 timer.

Den meget høje GDS-andel for Norges vedkommende, som skiller sig ud for de store forbedringer af boligen, kan ikke forklares ud fra indkomst eller marginalskat, men en forklaring må formentlig snarere søges i de særlige geografiske forhold og det traditionelt meget udbredte træhusbyggeri. Også i Sverige, hvor træhusbyggeri ligeledes er almindeligt, har vi fundet en høj andel GDS-arbejde for større forbedring (58 pct.), og fra den danske undersøgelse i 2001 ved vi, at nogle af de mest populære større GDS-projekter netop drejer sig om at arbejde med træprodukter: installere nyt køkken, nye lofter, dør og vinduer, ombygning osv. Derimod vil opgaver, der kræver stor indsats af fx murer- og blikkenslagerarbejde sjældent bliver udført som 100 pct. GDS-arbejde.

Tabel 5. Omfanget af GDS-arbejde målt som andel af de respektive landes Bruttonationalprodukt

Mia. valuta	GDS værdi i interviewåret	GDS som % af BNP
DK 1987	16,9	2,3
DK 1993/94	18,4	2,0
DK 1995/96	29,6	2,9
DK 1997	26,0	2,3
DK 2000	39,7	3,1
DK 2000/01	40,0	3,0
SV 1996/97	45,9	2,5
NO 1998	35,5	3,2
GB 2000	13,1	1,5
D 2001	37,9	0,9

Anm. Årstallene refererer til den periode, som undersøgelsen dækker. GDS-værdier er i national valuta og i årets priser.

Ser vi på det samlede GDS-arbejde i forhold til BNP, er der to træk, som springer i øjnene: For det første, at GDS-arbejdet i danskernes boliger er vokset i relativ betydning gennem de seneste 13 år (se tabel 5). Fra at udgøre godt 2 pct. af BNP i de første danske undersøgelser fra 1987 og 1993/94 til at udgøre ca. 3 pct. omkring årtusindskiftet. For det andet viser Forskningsenhedens resultater et niveau i de skandinaviske lande på 2½-3 pct. af BNP, mod 1-1½ pct. i Tyskland og Storbritannien.

Vores undersøgelser peger altså klart på både et voksende omfang af GDS-arbejdet, og på store niveauforskelle mellem de skandinaviske lande på den ene side og de to store nordvesteuropæiske lande på den anden side.

Nordmændene og på det seneste danskerne skiller sig ud som Nordvesteuropas mest GDS-ivrige folk med værdier for det samlede GDS-arbejde med vedligeholdelse og forbedringer af boligen på godt og vel 1000 euro pr. indbygger regnet i 2001 priser og valutakurser (se tabel 6). Svenskerne følger efter med en værdi på godt 600 euro

eller næsten det samme niveau, som vi fandt i den samtidige danske undersøgelse fra 1998.

Vi har fundet væsentligt lavere niveauer for Storbritannien og Tyskland, hvor husholdningerne regnet pr. indbygger udfører denne type GDS-arbejde for værdier svarende til mellem 1/3 og 1/5 af det høje niveau i Norge og Danmark.

For mindre reparationer og vedligehold er der meget stor ensartethed fra land til land og mellem de forskellige danske undersøgelser. Dog ligger Storbritannien og Tyskland begge på et niveau, som svarer til ca. det halve af det, vi har fundet i de skandinaviske lande.

For de større forbedringer og udvidelser af boligen er variationen væsentlig større, og ganske særligt Tyskland skiller sig ud med et overordentligt lavt niveau, som kun udgør ca. 6 pct. af det høje dansk-norske niveau for de store GDS-projekter.

Tabel 6. Værdi af husholdningernes GDS-arbejde på boligen beregnet i 2001 køberpriser¹⁾ pr. indbygger

	Mindre reparationer og vedligehold	Større forbedringer	I alt
S 1997/98	358	277	635
DK 1998	395	362	757
N 1998	417	671	1088
GB 2000	192	178	370
DK 2000	385	661	1046
DK 2001	306	727	1033
D 2001	199	41	239

1. Den værdi husholdningen skulle have betalt et håndværksfirma inkl. de anvendte materialer og inkl. moms.

Det meget lave niveau for GDS-arbejde i Tyskland kan kun i meget begrænset omfang forklares med lavere marginalsatter for lønnet arbejde end fx i de skandinaviske lande.

Vi har vist, at årsagen ikke så meget skal søges i lave GDS-andele i det arbejde, tyske husholdninger har fået udført på deres boliger, men snarere i et meget lavt niveau for denne type arbejder i det hele taget.

Den store andel husstande i lejerboliger i Tyskland sammenlignet med de andre lande i Forskningsenhedens undersøgelser gør, at vi måtte forvente noget lavere niveau for især arbejder med større forbedringer af boligen i Tyskland, hvilket til overflod er blevet bekræftet. Men også et mere udviklet marked for nøglefærdige huse, som er udført på en developers egen regning og risiko, kan give lavere værdier for køb fra håndværkerfirmaer og for GDS-arbejdet i Tyskland end i lande, hvor det i højere grad er husstandene, der står for opførelsen af deres nye enfamiliehuse og i et vist omfang selv udfører arbejde i den forbindelse – og i nogle tilfælde stort set det hele – hvilket ikke er usædvanligt i de skandinaviske lande.

Beregning af antal fuldtidsjob, som svarer til GDS-arbejdet udført på helårsboligen

Som det fremgår ovenfor, tegner værdien af det samlede GDS-arbejde sig for en størrelsesorden af makroøkonomisk betydning. Ud fra disse værdier har vi beregnet nogle skøn for det samlede beskæftigelsesindhold ved at tage udgangspunkt i koefficienter for det direkte beskæftigelsesindhold i produktionen fra de mest sammenlignelige dele af byggebranchen, hvor data har været tilgængelige i de forskellige landes nationalregnskabsstatistikker. Der har været anvendt denne type data fra Danmark, Sverige og Tyskland, mens vi har anvendt de svenske koefficienter ved beregningen af beskæftigelsesindholdet i Norge og de tyske koefficienter for Storbritannien.

Beregningen søger at besvare spørgsmålet om, hvor mange flere arbejdspladser det ville kræve i byggebranchen, hvis alt det arbejde, som husstandene i de enkelte undersøgelser angiver selv at have udført på deres helårsbolig i stedet skulle have været udført af håndværkerfirma.

Tabel 7. Beregnede antal fuldtidsjob i husholdningernes GDS – arbejde på helårsboligen pr. 1000 indbyggere

	Mindre reparationer og vedligehold	Større forbedringer	I alt
Antal jobs pr. 1000 indbyggere			
S 1997/98	4,1	2,7	6,7
DK 1998	4,1	3,7	7,8
N 1998 ¹⁾	4,2	5,9	10,1
GB 2000 ²⁾	2,1	2,1	4,2
DK 2000	3,8	6,0	9,8
DK 2001	3,1	6,7	9,8
D 2001	2,3	0,5	2,8

1. Der er anvendt svenske koefficienter for det direkte beskæftigelsesindhold.

2. Der er anvendt tyske koefficienter for det direkte beskæftigelsesindhold.

Beregningerne, som altså må tages med betydelige forbehold, viser, at der for hver 1000 danskere i årene 2000 og 2001 og nordmænd i 1998 blev præsteret en arbejdsindsats ved GDS-arbejde, som ville have krævet ca. 10 fuldtidsbeskæftigede i byggebranchen, hvis arbejdet skulle have været udført af byggefirma med regning (jf. tabel 7).

Jobindholdet i det danske GDS-arbejde er i dag på godt og vel 50.000 fuldtidsjobs, jf. også Jens Hages kommentar i figur 6 på næste side.

I Sverige og i den danske undersøgelse fra 1998 er niveauet en smule lavere med et beskæftigelsesindhold svarende til 7-8 fuldtidsbeskæftigede. Et væsentligt lavere niveau fandt vi i de britiske og tyske undersøgelser, hvor niveauet lå helt nede på 3-4 beskæftigede for hver

1000 indbyggere, og for disse lande omfatter tallene end- og både hel- og deltidsbeskæftigede.

Figur 6. Jobindholdet i det danske GDS-arbejde er betydeligt

Konkluderende bemærkninger

Det meget entydige billede af et højt skandinavisk niveau for GDS-arbejde i form af reparation, vedligeholdelse og forbedringer af boligen har vi bl.a. søgt at forklare ved forskelle i de økonomiske incitamenter, som stammer fra skattesystemernes forvridning af de relative priser, hvor netop disse lande har et forholdsvist højt skattetryk og høje marginalskatter sammenlignet med Tyskland og Storbritannien. Det er i den forbindelse interessant, at vi i 1993/94 undersøgelsen fandt en klar effekt af de midlertidige statstilskud til større vedligeholdelses- og forbedringsarbejder på boligen udført af firma med regning.

Også en række andre forhold skal givetvis inddrages i forsøget på at forklare de fundne forskelle fra land til land. For det første vil nationale forskelle i byggeskik og boligmassens aktuelle behov for hovedreparationer og delvise udskiftninger af dele af boligerne betyde meget for både det samlede omfang af arbejde udført på boligerne og på, hvor stor en andel, der udføres som GDS-arbejde.

Dette er dokumenteret i danske undersøgelser af behovet for større istandsættelser og moderniseringer af også nyere byggeri fra 60'ernes og 70'ernes boom i det danske parcelhusbyggeri. I den forbindelse hører det med, at det reale omfang af det samlede boligforbrug i henhold til Eurostats beregninger baseret på købekraftspariteter ligger noget højere i de skandinaviske lande end i Storbritannien og Tyskland. Ud fra dette forhold må vi forvente at finde højere niveauer for det samlede arbejde med reparationer og forbedringer af boligen i Skandinavien og

dermed også større samlede værdier for GDS-arbejdet her.

Det kan heller ikke afvises, at forskellige uddannelsesmæssige traditioner på området spiller en rolle i landene, og ganske særligt de senere års forbedringer af byggematerialer og værktøj til GDS-brug kombineret med intensiveret information og direkte kurser i GDS-arbejde – ikke mindst gennem fjernsynets populære programmer – kan bidrage til at forklare den signifikante vækst over de sidste 13 år i GDS-arbejdet i Danmark.

Dette understøttes yderligere af det ovenfor nævnte store behov for istandsættelse og modernisering af dele af den danske boligmasse. Endelig vil særlige nationale forhold som fx stormskader kunne bidrage til at forklare forskelle mellem landene og mellem årene.

Litteratur med flere oplysninger om gør-det-selv arbejde

Brodersen, Søren. 1995. Hvor meget gør danskerne selv? i Gunnar Viby Mogensen (red.). 1995. *Hvad driver værket? Om sammenhængen mellem socialpolitik, skattelovgivning og arbejdsudbud i dagens Danmark*. Spektrum Forlag, København.

Brodersen, Søren. 1995. Unpaid Work – D.I.Y. and Child-Minding i Gunnar Viby Mogensen (red.). 1995. *Work Incentives in the Danish Welfare State. New Empirical Evidence*. Aarhus Universitetsforlag, Århus.

Brodersen, Søren. 1997. Danskernes gør-det-selv arbejde i 1996. *Nyt fra Rockwool Fondens Forskningsenhed nr. 2*. København.

Brodersen, Søren. 1998. Danskernes og svenskernes gør-det-selv arbejde i 1997. *Nyt fra Rockwool Fondens Forskningsenhed nr. 6*. København.

Brodersen, Søren, Søren Pedersen og Christian Scheuer. 2001. *Teknisk note nr. 6 om beregningerne af GDS-arbejdet*. Rockwool Fondens Forskningsenhed.

Brodersen, Søren. 2001. Stor stigning i gør-det-selv arbejdet på boligen. *Nyt fra Rockwool Fondens Forskningsenhed oktober 2001*. København.

Brodersen, Søren. 2003. *Do-it-yourself in North-western Europe. Maintenance and improvement of homes*. The Rockwool Foundation Research Unit. Copenhagen.

Viby Mogensen, Gunnar. 1990. Do-it-yourself work i Gunnar Viby Mogensen (red.). *Time and consumption*. København.

Viby Mogensen, Gunnar. 2003. *Danmarks uformelle økonomi. Historiske og internationale aspekter*. København.

Indvandringen og den finanspolitiske holdbarhed

Af stud.polit. Daniel le Maire og stud.polit. Christian Scheuer, Rockwool Fondens Forskningsenhed

Indledning

Indvandringens betydning for den offentlige sektor i Danmark har i en årrække været i fokus for professor Eskil Wadensjös analyser for Rockwool Fondens Forskningsenhed, se eksempelvis Wadensjö og Orrje (2002). Wadensjö beskæftiger sig primært med det aktuelle samspil imellem indvandrere og efterkommere og den offentlige sektor, mens analyserne kun i et mindre omfang har beskæftiget sig med de langsigtede effekter af indvandringen.

Wadensjös beregninger er senere taget op i Lars Haagen Pedersen (2002), gennemført for Tænketanken om udfordringer for integrationsindsatsen i Danmark, hvor problemstillingen netop er de langsigtede konsekvenser af indvandringen. Som det blev påpeget af Tænketanken (2002) og Wadensjö (2002), bygger disse beregninger dog på en række optimistiske antagelser omkring indvandrere og deres efterkommere.

Formålet med indeværende analyse har derfor været yderligere at belyse de langsigtede effekter af indvandringen til Danmark, og i denne forbindelse at afprøve betydningen af forskellige antagelser om hvorledes indvandrere og efterkommere vil klare sig i fremtiden.

I artiklen her vil vi kun meget kortfattet berøre metoden bag analysen, hvorfor den teknisk interesserede læser henvises til Tekniske Note nr. 8 fra Rockwool Fondens Forskningsenhed. Noten indeholder desuden en mere udførlig afrapportering af resultater, samt fortolkning af disse.

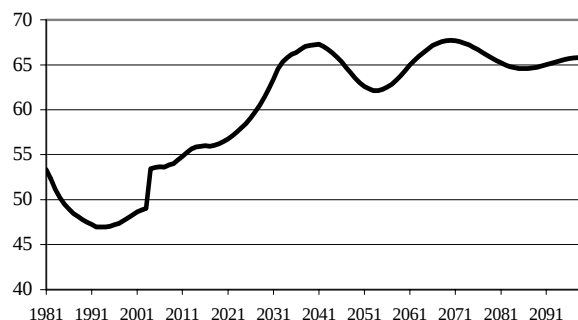
Motivationen

Der er i disse år en livlig debat i Danmark omkring fremtidens vokende ældrebyrde, der inden for en årrække vil betyde stigende udgifter for den offentlige sektor. For at kunne vurdere konsekvenserne af de demografiske forskydninger fortager man flere steder befolkningsprog-

noser, der forsøger at beskrive den fremtidige udvikling i befolkningen.

I analysen her tages der udgangspunkt i DREAM's disaggregerede befolkningsfremskrivning, der er velegnet til vores formål, idet den dels har en lang tidshorisont, dels er opdelt på danskere og henholdsvis indvandrere og efterkommere fra mere og mindre udviklede lande.¹

Figur 1. Udviklingen i forsørgerbyrden. 1981-2100 (pct.)

Anm: Nedsættelsen af pensionsalderen i 2004 betyder et brud i serien.

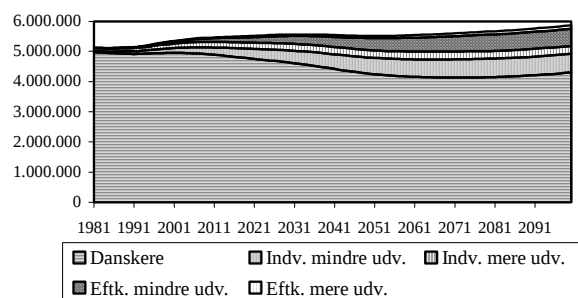
Kilde: DREAM's disaggregerede befolkningsfremskrivning.

Figur 1 viser den fremskrevne udvikling i forsørgerbyrden, som er defineret som personer uden for den arbejdsdygtige alder i forhold til personer i den arbejdsdygtige alder. Det fremgår af figuren, at forsørgerbyrden vil stige markant frem til omkring år 2035, hvorefter den med visse udsving stabiliserer sig på et noget højere niveau end i dag. Den øgede forsørgerbyrde bliver altså et permanent problem for den danske økonomi.

Udviklingen i forsørgerbyrden kan primært henføres til tre forhold: For det første en stigende middellevetid, for det andet at den nuværende fertilitet er lavere end tidligere, og for det tredje at de store årgange fra slutningen af krigen snart begynder at trække sig tilbage fra arbejdsmarkedet.

En anden vigtig tendens i befolkningsprognosen er udviklingen de forskellige befolkningsgrupper imellem.

Figur 2. Befolkningsudviklingen. 1981-2100

Kilde: DREAM's disaggregerede befolkningsfremskrivning.

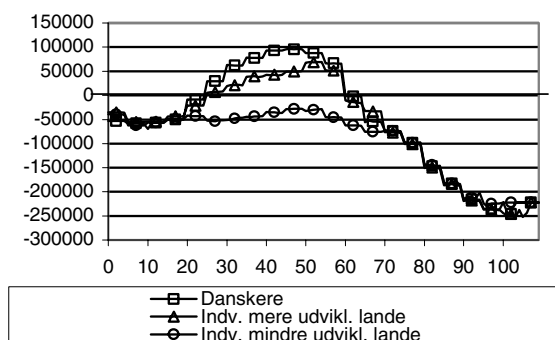
Befolkningsudviklingen vist i figur 2 betyder, at selv med en antagelse om en nettoindvandring, som er lidt lavere end i dag², vil gruppen af indvandrere og efterkommere stige fra i år 2000, som er analysens udgangspunkt, at udgøre 7 pct. af befolkningen til i år 2100 at udgøre 27 pct. af befolkningen.

Analysen her koncentrerer sig primært om at undersøge den del af befolkningsforskydningseffekten, der skyldes indvandringen.

I én retning trækker, at indvandrere ofte ankommer i den arbejdsdygtige alder, og i en vis udstrækning forlader landet igen inden pensionsalderen, hvorfor en øget indvandring hjælper med at modgå den stigende forsørgerbyrde.

I modsat retning trækker indvandrernes dårligere arbejdsmarkedstilknytning.³ Lavere beskæftigelse, lavere løn og større andel af personer uden for arbejdsstyrken betyder, at især indvandrere fra mindre udviklede lande dels bidrager med færre indtægter til den offentlige sektor, primært på grund af lavere skattebetalinger, dels modtager flere overførsler end den resterende befolkning i den arbejdsdygtige alder.

Figur 3. Nettobidragssprofiler på herkomst og alder. 2000

Kilde: Lovmodellen, Rockwool Fondens Forskningsenheds registerdata, samt egne beregninger.

Figur 3 viser det gennemsnitlige nettobidrag til den offentlige sektor i år 2000 fordelt på oprindelsesland og alder. Disse profiler er beregnet på data fra Lovmodellen, der anvendes til i videst muligt omfang at fordele offentlige udgifter og indtægter på individniveau, og er på linje med Wadensjö og Orrje (2002).

Inden vi ser nærmere på figuren, er det vigtigt at bemærke, at niveauet for kurverne er meget følsomt overfor, hvilke indtægter og udgifter man vælger at fordele på individniveau. I indeværende analyse har vi i tråd med praksis fra Lovmodellen eksempelvis kun fordelt den del af momsbetalingerne, som umiddelbart kan henføres til husholdningerne, og ikke den del som virksomhederne betaler. Herudover er den del af det offentlige forbrug, der kan personhenføres, ikke helt entydig.

Det mest interessante ved figur 3 er derfor niveauforskellene. Det ses tydeligt, at det især er ældre (men også helt unge) mennesker, der er en økonomisk byrde for det offentlige. Samtidigt viser figuren også, at indvandrere fra mindre udviklede lande klarer sig væsentligt dårligere end de resterende grupper.

Det store spørgsmål er derfor: Kan den nuværende finanspolitik, hvor der i år 2000 var et betydeligt overskud på det offentlige budget, videreføres, når forskydningerne i befolkningen med hensyn til alder og oprindelsesland i fremtiden indtræffer?

Metode

Analysen bygger på den såkaldte generationsregnskabsmetode udviklet af de amerikanske økonomer Auerbach, Gokhale og Kotlikoff. Nærmere bestemt tilpasses det disaggregerede generationsregnskab fra Auerbach og Oreopoulos (1999) til danske data.

Der er tale om en såkaldt stiliseret fremskrivning, hvor udgangspunktet er, at befolkningen fordelt på køn, alder og herkomst i fremtiden vil have samme gennemsnitlige transfereringer med det offentlige som i dag. Eksempelvis antages det, at en 35-årig dansk mand om ti år modtager det samme i kontanthjælp som en gennemsnitlig dansk 35-årig mand i år 2000 – dog korrejeret for ti års vækst.

Det er imidlertid nødvendigt at foretage en række korrektioner til en sådan mekanisk fremskrivning.

Den vigtigste korrektion er foretaget for at tage højde for, at vi i Danmark er i gang med en omlægning af pensionssystemet. Med udvidelsen af indbetalerskredsen for ATP og de kollektive arbejdsmarkedspensioner har næsten alle i den arbejdsdygtige alder en pensionsopsparing. Desuden er pensionsindbetalingsprocenten løbende blevet hævet, også ved de seneste overenskomstforhandlinger.

Opbygningen af pensionsformuen har stor betydning for de offentlige finanser, idet pensionsindbetalinger ikke er skattepligtige før på udbetalingstidspunktet, hvorfor der ligger væsentlige skatteindtægter og venten, når de større opsparinger engang bliver udbetalt.

Desuden skal det af hensyn til den videre forståelse udbygges, hvordan vi i denne analyse behandler efterkommergrupperne. Det skyldes det forhold, at især efterkommere fra mindre udviklede lande endnu er en meget ung befolkningsgruppe, hvorfor vi kun har meget få efterkommere over en vis alder, og derfor ikke har det, man kan betegne som en repræsentativ nettobidragssprofil.

Som det fremgår af den tekniske note bag denne analyse, er der flere, der har forsket i, hvordan efterkommere vil komme til at klare sig i fremtiden. Det, der synes at være konsensus omkring, er, at efterkommerne, i hvert tilfælde hvad angår uddannelse, klarer sig bedre end deres forældre – men dårligere end jævnaldrende danskere.

Vi har derfor valgt i vores grundscenarie at antage, at en efterkommer af et givet køn og en given alder vil klare sig præcis som gennemsnittet af en indvandrer fra samme landegruppe af samme køn og alder og en dansker af samme køn og alder. Den antagelse kan naturligvis diskuteres, hvorfor vi også har foretaget følsomhedsberegninger af, hvad det betyder hvis efterkommere klarer sig som henholdsvis deres forældre eller danskerne.

De resterende korrektioner foretaget i analysen er samlet i boks 1.

Boks 1: Korrektioner til det klassiske generationsregnskab:

1. Korrektion for repræsentativitet for enkelte indvandrergrupper, hvor antallet af observationer i Lovmodellen bliver meget få.
2. Mindre udgifter til tjenestemandspension.
3. Lavere fremtidig indtægter fra olieselskabsbeskatning.
4. Ændret mønster for 65 til 67 årige, som følge af nedsættelse af pensionsalderen fra 67 år til 65 år.
5. Udfasning af overgangsydelsen.
6. Lavere folkepensionsudbetalinger som følge af større private pensionsopsparinger.

Grundscenariet

Generationsregnskabsmetoden tager normalt udgangspunkt i den såkaldte "offentlige intertemporale budgetbetingelse", der blot udtrykker, at de i fremtiden forventede samlede offentlige udgifter præcis skal matche de forventede indtægter. Er dette ikke tilfældet, og er udgifterne større end indtægterne (som tilfældet er her), opstår der en restfinansieringsbyrde, der udtrykker nutidsværdien af underskuddet på det offentlige budget, og dermed er det beløb, som der i fremtiden kommer til at mangle i de offentlige finanser.

Beregningerne i denne analyse er baseret på perioden fra år 2000 til år 2200. Når det er valgt at stoppe beregningerne i år 2200 skyldes det, at nutidsværdien af bidragene herefter skønnes at være så små, at de er uden betydning. Det offentlige har altså en periode på ca. 200 år til at dække restfinansieringsbyrden.

Tabel 1 viser nutidsværdien af det offentlige indtægter og udgifter. Det fremgår ligeledes af tabellen, at den nuværende finanspolitik vil give anledning til en restfinansieringsbyrde på 938 mia. kr. i nutidsværdi, hvilket betyder, at den aktuelle finanspolitik er uholdbar. Størrelsen på restfinansieringsbyrden kan imidlertid være svær at forholde sig til på grund af den lange tidshorisont, og

for at give en ide om omfanget af det finanspolitiske underskud, er det her beregnet, hvor stor en permanent bundskattestigning fra 2005, der kræves for at finansiere denne byrde. For at gøre finanspolitikken holdbar kræves i grundscenariet en bundskattestigning på 4,6 procentpoint.

Tabel 1. Nettobidrag og restfinansieringsbyrden i grundscenariet. Mia. kr. i nutidsværdi

	Mænd	Kvinder	I alt
Gæld	●	●	908,9
Ufordelt offentligt konsum	●	●	-384,3
Danskere	2855,2	-2094,2	761,0
Indv. mere udviklede lande	148,6	-112,4	36,2
Indv. mindre udviklede lande	-278,2	-604,3	-882,5
Eft. mere udviklede lande	13,3	-29,0	-15,7
Eft. mindre udviklede lande	-72,6	-239,8	-312,4
Restfinansieringsbyrde	●	●	937,9

Anm: Gælden er opskevet, så den givet realrenteniveauet svarer til rentebetalingerne, jf. le Maire og Scheuer (2003). Bemærk i øvrigt at restfinansieringsbyrden fremkommer ved at summere over samtlige poster i tabellen, under hensyntagen til at gælden og det ufordelte offentlige konsum skal indgå med modsat fortegn.

Kilde: Egne beregninger.

Tabel 1 afslører også, at de enkelte befolkningsgrupper bidrager forskelligt til den offentlige sektor. Størrelsesforholdet bidragene imellem skal naturligvis ses i sammenhæng med antallet af personer i de enkelte grupper. Fokuseres der først på 'I alt' kolonnen, fremgår det, at kun bidragene fra danskere og indvandrere fra mere udviklede lande er positive, mens bidragene fra de resterende grupper er negative. Det negative bidrag fra indvandrere og efterkommere fra mindre udviklede lande skyldes disse gruppers lavere erhvervsfrekvens, større arbejdsløshed og lavere lønninger.⁴

At indvanderne fra mere udviklede lande bidrager positivt, mens efterkommerne fra mere udviklede lande bidrager negativt, skyldes, at indvanderne fra mere udviklede lande typisk kommer til Danmark efter endt uddannelse, og at deres udvandringstilbøjelighed er større, hvormed de ikke nær så ofte senere i livet modtager offentligt finansieret pension i Danmark.

Ses der på de kønsfordelte nettobidrag fremgår det, at kun danske mænd og indvandermænd fra mere udviklede lande bidrager positivt. Det forhold, at alle grupper af kvinder bidrager negativt, bunder i lavere lønninger og lavere arbejdsmarkedstilknytning, samt det forhold at kvinder lever længere, og derfor modtager et større bidrag fra det offentlige. Samtidigt bør det dog bemærkes, at kvinder formentligt udfører en større del af det ubetalte arbejde (eksempelvis børnepasning), og på den led er med til at muliggøre mændenes mere positive bidrag. Det

relativt store negative bidrag fra indvandrerkvinder fra mindre udviklede lande sammenholdt med antallet af personer i gruppen skyldes, at denne gruppe har den dårligste arbejdsmarkedstilknæthed.

Sammenligning med lignende beregninger i DREAM-modellen

Lars Haagen Pedersen (2002) gennemfører ligeledes holdbarhedsberegninger på den anvendte generelle ligevægtsmodel DREAM med fokus på indvandringen. Mens holdbarhedsberegningerne her i denne artikel er en stiliseret fremskrivning, er der hos DREAM tale om en generel ligevægt, hvorved der kan tages højde for tilbagespil-effekter af fx en stigning i bundskatten. Det betyder, at man i DREAM eksempelvis er i stand til at forsøge at tage højde for, at en skatteændring vil påvirke den mængde af arbejdskraft, som den enkelte ønsker at udbyde. Beregningerne i DREAM er altså væsentligt mere sofistikerede end beregningerne her, og modelleringen af den danske økonomi i DREAM må i denne henseende betegnes som uden sidestykke i en dansk sammenhæng.

I DREAM-modellen er der dog ikke forskel på kvaliteten af arbejdskraften, som en dansker og en indvandrer udbyder. Der tages med andre ord ikke hensyn til, at danskere gennemsnitligt er bedre uddannet end indvandrere, og at danskundskaber har stor betydning for beskæftigelsesmulighederne. Både arbejdsløsheden og aflønningen er altså ens for de forskellige herkomstgrupper i DREAM-modellen. Forskellen på danskere og indvandrere ligger derfor stort set kun i de uden for modellen bestemte forskelle i erhvervsfrekvenserne.

Ved dermed at antage at personer i arbejdsstyrken er perfekte substitutter, undervurderes indvandrernes arbejdsløshed, og lønnen overvurderes, mens det præcis modsatte gør sig gældende for danskere.

Med hensyn til arbejdsløsheden drejer diskussionen sig om, hvorvidt øget indvandring vil påvirke den strukturelle ledighed i Danmark.

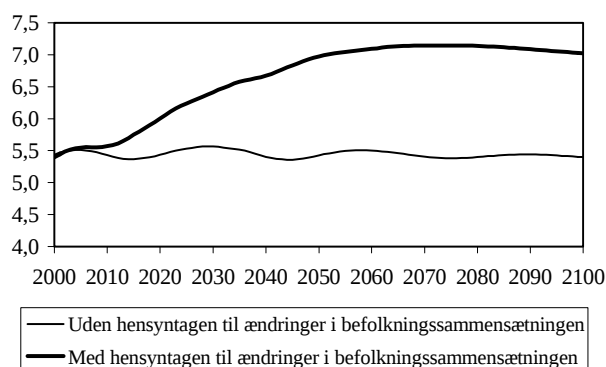
Antager man, at den strukturelle ledighed er upåvirket af øget indvandring, og dermed at der ikke er forskel på indvandrere, efterkommere og danskere i arbejdsstyrken, vil kun aldersmæssige forskydninger påvirke den fremtidige udvikling i arbejdsløsheden. Denne antagelse er illustreret i figur 4.

I denne sammenhæng bør det bemærkes, at manglende hensyntagen til ændringer i befolkningssammensætningen, såfremt fremtidige indvandrere fortsat vil have en højere arbejdsløshed end danskernes, indebærer en antagelse om, at danskernes ledighed falder efterhånden som andelen af indvandrere i befolkningen stiger.

Det skal tilføjes, at arbejdsløsheden i DREAM afhænger af en række andre forhold, hvorfor arbejdsløsheden ikke helt vil følge ovenstående skitserede forløb.

Figur 4 viser ligeledes arbejdsløsheden, såfremt man mere realistisk tager højde for, at der i fremtiden, vil ske ændringer i befolkningssammensætningen. Bagved denne kurve ligger altså en antagelse om, at alle grupper hver for sig vil have samme arbejdsløshed som i dag, således at relativt flere indvandrere og efterkommere betyder højere arbejdsløshed. Da gruppen af indvandrere og efterkommere vokser med tiden, mens gruppen af danskere bliver mindre, stiger den samlede arbejdsløshed.

Figur 4. Udvikling i arbejdsløsheden 2000-2100 (pct.)

Kilde: Egne beregninger på Rockwool Fondens Registerdata og DREAM's befolkningsprognose.

Vi har forsøgt at beregne konsekvenserne af de forskellige antagelser ved at foretage en beregning, hvor alle personer i arbejdsstyrken opfører sig ens, og hvor deres bidragsprofiler svarer til et gennemsnitligt medlem af arbejdsstyrkens i basisåret.

Det skal bemærkes, at det af beregningsmæssige årsager derfor ikke er muligt at isolere effekten af antagelsen om ens arbejdsløshed og ens aflønning på de fem herkomstgrupper, såfremt der eksisterer transfereringer med det offentlige, der ikke er forbundet med beskæftigelse og dermed løn. Der er altså for folk i arbejdsstyrken ikke taget højde for forskelle i ydelser, der uafhængigt af indkomst varierer på herkomst – som eksempelvis børnechecken. Herudover skal det tilføjes, at det alternative scenarie illustreret i tabel 2 hviler på et mere usikkert grundlag i forhold til grundscenariet.⁵

Tabel 2. Betydningen af antagelser om ens arbejdsløshed og lønniveau for alle herkomstgrupper

	Restfinansieringsbyrde i mia. kr.	Årlig bundskattestigning i procentpoint	Krævet årlig sækning af det ufordelte offentlige konsum i mia. kr.
Grundscenariet	937,9	4,6	20,3
Perfekt integration i arbejdsstyrken	553,4	2,7	12,0

Kilde: Egne beregninger.

Tabel 2 viser effekten af at antage, at alle grupper i arbejdsstyrken på tværs af herkomst klarer sig ens. Det

fremgår, at antagelsen betyder en markant undervurdering af den finanspolitiske holdbarhed. Af tabellen fremgår det, at forskellen imellem den krævede bundskattestigning i de to scenarier er 1,9 procentpoint. Et resultat, der først og fremmest skyldes, at indvandrerne og efterkommernes nettobidrag overvurderes.

Betydningen af øget indvandring

Da indvandrere og efterkommere samlet set bidrager negativt, jf. tabel 1, må det til trods for gruppens gunstige alderssammensætning forventes, at yderligere indvandring vil påvirke den finanspolitiske holdbarhed negativt, hvilket tabel 3 også viser.

Tabel 3. Alternative Scenarier med øget indvandring

	Restfinansieringsbyrde i mia. kr. i nutidsværdi	Årlig bundskattestigning i procentpoint	Krævet årlig sækning af det ufordelte offentlige konsum i mia. kr.	Krævet årlig sækning af det ufordelte offentlige konsum i mia. kr. hos DREAM
Grundscenariet	937,9	4,6	20,3	14,3
5000 flere indvandrere fra både mere og mindre udviklede lande	1080,5	5,2	23,4	14,3
5000 flere indvandrere fra mindre udviklede lande	1247,0	6,0	27,0	15,6

Anm.: Lars Haagen Pedersen (2002) benytter en anden befolkningsprognose her.

Kilde: Egne beregninger og Lars Haagen Pedersen (2002).

Da nettobidraget fra indvandrere og efterkommere overvurderes hos Lars Haagen Pedersen (2002), er det klart, at den negative effekt på holdbarheden af yderligere indvandring undervurderes. Vi finder derfor i modsætning til Lars Haagen Pedersen (2002), at en permanent yderligere indvandring på 5000 personer fra 2005 fordelt ligeligt på personer fra mindre og mere udviklede lande betyder en svækkelse af den finanspolitiske holdbarhed. For at gøre finanspolitikken holdbar kræves derfor en yderligere stigning i bundskatten på 0,6 procentpoint i forhold til i grundscenariet (på 4,6 procentpoint).

Antager man i stedet for, at den yderligere indvandring på 5000 personer kun består af indvandrere fra mindre udviklede lande, vil effekten være en yderligere stigning i bundskatten på 1,4 procentpoint i forhold til i grundscenariet. Lars Haagen Pedersen (2002) finder i et lignende scenarie, at indvandringen betyder en mere uholdbar finanspolitik, men effekten er, som vist i tabel 3, væsentligt mindre end her.

Opdelingen af det offentlige forbrug i kollektivt og individuelt forbrug er som nævnt ikke entydig. Vi benytter

Lovmodellens definition af individuelt offentligt konsum, hvorved der i modsætning til Lars Haagen Pedersen (2002) fordeles offentlige udgifter til religiøse, rekreative og kulturelle formål og til offentlig orden og sikkerhed. Herudover personfordeles de offentlige investeringer.

Undlader man at fordele disse offentlige udgifter, vil det ufordelte offentlige konsum i tabel 1 stige markant, mens nettobidragene bliver mere positive. For alle scenarier her har man, at bidragene for alle grupper af kvinder og det samlede bidrag fra indvandrere fra mindre udviklede lande er negativt. Den samlede effekt er, at den finanspolitiske holdbarhed forbedres⁶, og at forskellene mellem de enkelte scenarier mindskes lidt. Således skal bundskatten yderligere hæves med henholdsvis 0,4 og 1,0 procentpoint mod henholdsvis 0,6 og 1,4 procentpoint, såfremt man benytter opdelingen af offentligt konsum som her.⁷

Følsomhed overfor antagelser om hvorledes efterkommerne vil klare sig

Bidragsprofilen for efterkommerne fra mere og mindre udviklede lande er som nævnt i grundscenariet et gennemsnit af danskere og indvandrere fra de respektive landegrupper, da efterkommergrupperne er så unge, at det er usikkert, hvorvidt deres adfærd vil lægge sig tættest op ad indvandrerne eller danskernes.

Tabel 4. Betydningen af integrationen af efterkommere

	Restfinansieringsbyrde i mia. kr.	Årlig bundskattestigning i procentpoint	Krævet årlig sækning af det ufordelte offentlige konsum i mia. kr.
Grundscenariet	937,9	4,6	20,3
Efterkommere klarer sig som indvandrere	1225,2	6,1	14,1
Efterkommere klarer sig som danskere	650,1	3,2	26,6

Kilde: Egne beregninger.

Ved at foretage to yderligere kørsler, hvor efterkommeres nettobidragsprofil er antaget at være som henholdsvis indvandrerne og danskernes, kan betydningen af forskellige antagelser kvantificeres. Tabel 4 viser, at bundskatten skal hæves med 3,2 procentpoint, såfremt efterkommernes adfærd er som danskere, mens det drejer sig om 6,1 procentpoint, såfremt efterkommernes adfærd er som indvandrerne. Da forskellen i bidragsprofilen, jf. figur 2, er størst mellem danskere og indvandrere fra mindre udviklede lande, og da den største del af efterkommergruppen på både kort og lang sigt består af efterkommere fra mindre udviklede lande, er det efterkommerne fra de mindre udviklede lande, der trækker resultatet. Forskellen i den nødvendige stigning i bundskatten på 2,9 procentpoint viser klart, at integrationen af andengenerationsindvandrere er af stor betydning.

Betydningen af indvandrernes opholdstid

Der er ikke i beregningerne her taget højde for indvandrernes opholdstid. Lars Haagen Pedersen (2002) tager højde for opholdstiden i et alternativt scenarie, hvilket er relevant, da arbejdsmarkedstilknytningen stiger med opholdstiden. Lars Haagen Pedersen (2002) finder, at for indvandrer-mænd og -kvinder fra mindre udviklede lande vil den gennemsnitlige opholdstid stige fra ca. 12 og 14 år til ca. 20 år på lang sigt, mens opholdstiden falder lidt for indvandrere fra mere udviklede lande. Inddragelsen af opholdstid betyder, at finanspolitikken kan lempes med 0,3 procent af BNP fra 2005 i forhold til grundscenariet hos Lars Haagen Pedersen (2002). Det bør i denne sammenhæng bemærkes, at Lars Haagen Pedersen (2002) anfører, at effekten af opholdstiden i den konkrete analyse muligvis overvurderes.

Hovedresultater

Den førte finanspolitik er på sigt ikke holdbar, når der tages højde for ældrebyrden og indvandringen. Analysen peger dog på, at antagelser omkring indvandrere og efterkommere har stor betydning for resultatet.

En yderligere indvandring med samme komposition som i dag vil betyde en mere uholdbar finanspolitik. Da indvandrere fra mindre udviklede lande har et lavere netto-bidrag og udvandrer i mindre grad, er effekten på den finanspolitiske holdbarhed større, såfremt indvandringen kun består af indvandrere fra mindre udviklede lande.

Dette står i nogen kontrast til Lars Haagen Pedersen (2002), der finder, at en yderligere indvandring enten er uden betydning, eller er af mindre betydning. Forskellen skyldes formentligt den omtalte antagelse om ens adfærd på arbejdsmarkedet på tværs af herkomst. En antagelse, der med baggrund i den eksisterende empiri, som påpeget i bl.a. Tænketanken (2002), må betragtes som optimistisk.

Til sidst peger analysen her i artiklen på store finanspolitiske effekter af, hvordan efterkommere integreres i det danske samfund. Således svarer forskellen imellem to yderpunkter – at efterkommere klarer sig enten som indvandrere eller som danskere – til halvdelen er de samlede manglende indtægter i det mest pessimistiske scenarie – at efterkommere klarer sig som deres forældre. I denne sammenhæng må det påpeges, at det formentligt er optimistisk, når Lars Haagen Pedersen (2002) antager, at efterkommere fra mindre udviklede lande vil klare sig som efterkommere fra mere udviklede lande.

Resultaterne i analysen her peger på, at måden, hvorpå indvandrere og efterkommere behandles i DREAM, kan kritiseres, og at der på dette område er plads til forbedringer. Med mindre justeringer er der dog ingen tvivl om, at DREAM-modellen også i fremtiden vil være et vigtigt og enestående instrument til analyser inden for mange grene af samfundsdebatten.

Resultaterne her understreger derfor også vigtigheden af fortsatte analyser af indvandrernes og efterkommernes indflydelse på samfundsøkonomien.

Noter:

- 1) DREAM-modellen er en såkaldt anvendt generel ligevægtsmodel, der er udviklet til forskellige økonomiske analyser. Se desuden fx le Maire og Scheuer (2003) for en præcis definition af begreberne mindre og mere udviklede lande, samt indvandrere og efterkommere.
- 2) Se Stephensen og Pedersen (2002) for en nærmere beskrivelse af den anvendte befolkningsprognose.
- 3) Se le Maire og Scheuer (2003) eller Matthiessen og Mogensen (2002).
- 4) Der henvises til Wadensjö og Orrje (2002) eller le Maire og Scheuer (2003) for en uddybning.
- 5) Se le Maire og Scheuer (2003) for en uddybende diskussion af usikkerhed i beregningerne.
- 6) Dette skyldes det forhold, at mens de fordelte offentlige udgifter naturligvis vokser med befolknings samlede størrelse, så er det ufordelte offentlige konsum antaget ikke at vokse med befolkningens størrelse.
- 7) Der henvises til le Maire og Scheuer (2003), hvor der for alle scenarier gennemgås her er foretaget beregninger med samme opdeling af det offentlige konsum som hos Lars Haagen Pedersen (2002).

Litteratur

Auerbach, A.J. og P. Oreopoulos 1999: Generational Accounting and Immigration in the United States. *NBER Working Paper No. 7041*.

Maire, D. le og C. Scheuer 2003: Indvandringens betydning for den finanspolitiske holdbarhed, *Teknisk note nr. 8, Rockwool Fondens Forskningsenhed, København*.

Mogensen, G.V. og Poul Chr. Matthiessen (red.) 2002: *Indvandrere og arbejdsmarkedet – mødet med det danske velfærdssamfund*, Spektrum.

Pedersen, L.H. 2002: *Befolkningsudvikling, integration og økonomisk politik*, udgivet for Tænketanken om udfordringer for integrationsindsatsen i Danmark, København.

Stephensen, P. og L.H. Pedersen 2002: DREAMs disaggregerede befolkningsfremskrivning til år 2100 - Metode og resultater. *Arbejdspapir, DREAM*.

Tænketanken om udfordringer for integrationsindsatsen i Danmark 2002: *Indvandring, integration og samfundsøkonomi*, København.

Wadensjö, E. og H. Orrje 2002: *Immigration and the Public Sector in Denmark*, Aarhus University Press.

Wadensjö, E. 2002: Boganmeldelse: Indvandring, integration og samfundsøkonomi. Tænketanken om udfordringer for integrationsindsatsen i Danmark, *Rockwool Fondens Forskningsenheds Nyhedsbrev, dec. 2002, København*.

Efterskrift om metodeproblemer

Af forskningschef Gunnar Viby Mogensen

Da mulighederne for at måle arten og omfanget af de sorte aktiviteter – som boligforbedringer, bilreparation og stalddørssalg uden regning osv. – blev søgt afprøvet sidst i 1970'erne, og derpå udnyttet i den første større interviewundersøgelse i 1980, blev forsøgene i dele af forskerverdenen mødt med nogen skepsis.

Tvivlen gik især på to forhold: De metodemæssige vanskeligheder, og selve det forskningspolitiske rimelige i at analysere netop *dette* emne.

Den metodemæssige skepsis gik på, om man overhovedet kunne stole på svar i spørgeskemaer om *så* ømtålelige emner – og om folk ikke også risikerede at blive så vrede over at blive spurgt, at de *helt* afbrød interviewet, så også ganske uskyldige, men væsentlige, spørgsmål forblev ubesvarede.

Tvivlen i nogle dele af forskerverdenen om netop emnevalget ”sorte aktiviteter” gik på, at man ikke burde foretage forskning i hele befolkningens sorte aktiviteter, før efter at der var gennemført analyser specielt af formuende og andre velstillede danskeres underdeklaration.

På samme måde kunne man i øvrigt både nu og dengang møde skepsis over for selve dette at analysere leveforholdene for svage befolkningsgrupper som fx arbejdsløse eller indvandrere.

Over for denne tankegang har andre analytikere måske svært ved at se, hvorfor forsøg på seriøse forskningsindsatser skulle reserveres for ukomplicerede emner, eller for stærke befolkningsgrupper: Er opfattelsen af, at danske arbejdsløse udfører flere sorte aktiviteter end andre danskere, faktisk en misopfattelse – som vi foran så, at økonomen Søren Pedersen har fastslået det – kunne det

være vanskeligt at begrunde, hvorfor denne analyse ikke burde være gennemført.

Samme argumentation må gælde for opfattelsen af, at hovedproblemet omkring indvandrernes integration på det danske arbejdsmarked er manglende økonomiske incitament. Efter et særligt metodemæssigt udviklingsarbejde omkring netop *dette* målingsproblem – som lige nu fortsættes i Enheden af Søren Pedersen og Marie Louise Schultz-Nielsen i et samarbejde med professorerne Nina Smith og Peder J. Pedersen – er det fornyligt (fx i Gunnar Viby Mogensen og Poul Chr. Matthiessen. *Indvandrerne og arbejdsmarkedet*. København 2002, jf. bl.a. kapitel 7) blevet påvist, at incitamenterne nok udgør et problem også på indvandreres del af arbejdsmarkedet, men netop *ikke* er hovedproblemet (som snarere er deres lave uddannelsesniveau, deres manglende dansk kundskaber og den svage sociale kontakt med det danske samfund).

For gør-det-selv-sektoren har økonomen Søren Brodersen, som vi så det, nu videreudviklet en måleteknik fra Rockwool Fondens Forskningsenhed, som uden store datakrav, hvad angår de enkelte komponenters mængder, kvaliteter og priser, og uden vanskeligt gennemskuelige forudsætninger om produktivitetsforskelle mellem håndværkere og andre, synes at kunne give et rimeligt mål for den samlede værdi af GDS-arbejdet med vedligehold og forbedringer af boliger i Danmark.

I alle tilfælde har den nu færdigudviklede metode til beregning af den samlede værdi af GDS-arbejdet på boliger kunnet stilles over for Danmarks Statistiks forbrugsundersøgelser, over materialet bag de danske nationalregnskabstal for denne sektor fra 1994 og 1998, og over for ligeledes detaljerede norske nationalregnskabstal fra 1995 – i samtlige tilfælde med i realiteten forbavsende fin overensstemmelse som konklusion.

Og for så vidt angår de sorte aktiviteter, må det efter resultaterne her stå fast, at spørgeskemaundersøgelser, gennemført af højt kvalificerede dataindsamlende institutioner som fx Danmarks Statistik, udmærket kan skaffe solid viden frem om et ellers *meget* ømtåleligt emne:

Problemerne med bortfald og intervieweffekt m.v. er gennemgående ikke større end ved andre danske spørgeskemaundersøgelser, og selve resultaterne fra spørgeskemaerne omkring den sorte sektor i Danmark har, som Søren Pedersen har påvist det, kun beherskede afvigelser i forhold til resultaterne fra vore nærmeste nabolande. Afvigelserne er heller ikke store i forhold til *anden* seriøs dataindsamlings teknik, fx via udsendte postspørgeskemaer.

Det ser altså ud til at være en rimeligt sikker metodemæssig konklusion oven på resultaterne her i Nyhedsbrevet, at i alle tilfælde de *metodemæssige* problemer omkring målingerne af disse ikke-konventionelle fænomener i arbejdslivet faktisk er løselige.

Oversigt over bøger publiceret fra Enhedens projekter 1992 – 2003

Det danske arbejdsmarked

Kampen mod ledigheden af Karsten Albæk, Erik Strøjer Madsen og Kurt Pedersen (førsteprisen) og Peter Jensen, Jan Beyer Schmidt-Sørensen og Nina Smith (1992),

Arbejdsløshed – 90'ernes udfordring af Troels Østergaard Sørensen (1992),

Arbejde og ledighed i 1990'erne af Gunnar Viby Mogensen med kommentarer og vurderinger af Poul Erik Pedersen, Georg Poulsen, Sven Folmer Thomsen og Finn Thorgrimson (1992),

Den faste arbejdstid er fortid af Helle Schönemann-Paul, Eszter Körmendi og Thomas Gelting (1992),

Hvornår vil vi arbejde? af Benedicte Madsen og Mette Nayberg (1992),

Geografisk mobilitet i arbejdsstyrken af Thomas Gelting (1992),

Unemployment and Flexibility on the Danish Labour Market af Gunnar Viby Mogensen (1993) og

Hvad gør vi ved arbejdsløsheden? af Bent Jensen (1993).

Den politiske troværdighed

Vi og vore politikere af Jørgen Goul Andersen, Hans Jørgen Nielsen, Niels Thomsen og Jörgen Westerståhl (1992),

Kan vi stole på politikerne? af Gunnar Viby Mogensen med bidrag af Poul Hartling, Svend Jakobsen og Erik Ib Schmidt (1992),

Solidarity or egoism? af Douglas A. Hibbs (1993),

Danes and their politicians af Gunnar Viby Mogensen (1993) og

Politikerne og dig af Bent Jensen (1993).

Arbejdsløst og velfærd

Welfare and Work Incentives. A North European Perspective redigeret af A.B. Atkinson og Gunnar Viby Mogensen med bidrag af Richard Blundell, Björn Gustafsson, Anders Klevmarken, Peder J. Pedersen og Klaus F. Zimmermann (1993),

Arbejdsløst og velfærd – en umulig cocktail? Af Gunnar Viby Mogensen med kommentarer og vurderinger af Karen Jespersen, Jes Lunde, Mogens Lykketoft og Anders Fogh Rasmussen (1993),

Hvad driver værket? Om sammenhængen mellem socialpolitik, skattelovgivning og arbejdsudbud i dagens Danmark redigeret af Gunnar Viby Mogensen med bidrag af Søren Brodersen, Lisbeth Pedersen, Peder J. Pedersen, Søren Pedersen og Nina Smith og med kommentarer og vurderinger af Kjell-Olof Feldt, Erik Hoffmeyer og Aase Olesen (1995),

Hvad får os til at arbejde? af Lisbeth Pedersen og Niels Ploug (1995),

Work Incentives in the Danish Welfare State. New Empirical Evidence redigeret af Gunnar Viby Mogensen med bidrag af Søren Brodersen, Lisbeth Pedersen, Peder J. Pedersen, Søren Pedersen og Nina Smith (1995),

Beskæftiget – ledig – på efterløn af Gunnar Viby Mogensen med bidrag af Peder J. Pedersen, Søren Pedersen og Nina Smith og med kommentarer og vurderinger af Carsten Koch, Lars Andersen og Richard B. Andersen (1998),

Arbejde, incitamenter og ledighed redigeret af Nina Smith med bidrag af Peter Jensen, Peder J. Pedersen og Søren Pedersen (1998) og

Kan det betale sig at arbejde? Danskernes arbejdsudbud i 90'ernes velfærdsstat af Bent Jensen (1999).

En velfærdsindikator for Danmark

Hvad fik vi ud af den økonomiske vækst? Forbrugsudviklingen i miljøpolitisk belysning af Hans E. Zeuthen og Bent Jensen (1995),

En velfærdsindikator for Danmark 1970-1990. Forbrug, miljø, husholdningsarbejde og fritid af Peter Rørmose Jensen med bidrag af Anne Berit Hallam, Jens Hauch, Elisabeth Møllgaard og Ole Gravgård Pedersen (1995),

On the Measurement of a Welfare Indicator for Denmark 1970-1990 af Peter Rørmose Jensen og Elisabeth Møllgaard (1995) og

Miljøproblemer og velfærd af Bent Jensen (1996).

I tilknytning til arbejdet med miljøindikatoren publiceredes endvidere følgende bøger med analyser af miljøspørgsmål:

Aspekter af miljøøkonomisk forskning i Danmark, udvalgte industrilande og internationale organisationer af Bent Jensen (1994),

Træk af miljødebatten i seks danske aviser fra 1870'erne til 1970'erne af Bent Jensen (1996) og

Nature as a Political Issue in the Classical Industrial Society: The Environmental Debate in the Danish Press from the 1870s to the 1970s af Bent Jensen (2000).

Borgerne og lovene

Borgerne og lovene af Jørgen Goul Andersen med bidrag af Hans Jørgen Nielsen og Marie Louise Hultin (1998),

Lovene og mig. Danskernes forhold til landets love af Karen Jespersen, Jørn Henrik Petersen og Jørgen Westerstahl (1998),

Aktuelle og potentielle modtagere af velfærdsydelse med hovedvægt på boligstøtten 1987-1992 af Hans Hansen og Marie Louise Hultin (1997),

Actual and Potential Recipients of Welfare Benefits with a Focus on Housing Benefits, 1987-1992 af Hans Hansen og Marie Louise Hultin (1997),

Borgerne og lovene II. Danskernes forhold til landets love af Sanne Lund Clement (2001) og

Kan land med lov bygges? af Bent Jensen (2001).

Indvanderne og deres levevilkår

Indvandringen til Danmark. Internationale og nationale perspektiver af David Coleman og Eskil Wadensjö med bidrag af Bent Jensen og Søren Pedersen (1999),

Immigration to Denmark. International and national perspectives af David Coleman og Eskil Wadensjö med bidrag af Bent Jensen og Søren Pedersen (1999),

Mislykket integration? Indvandrernes møde med arbejdsmarkedet og velfærdssamfundet af Gunnar Viby Mogensen og Poul Chr. Matthiessen med kommentarer og vurderinger af Marianne Jøved (2000),

Integration i Danmark omkring årtusindskiftet redigeret af Gunnar Viby Mogensen og Poul Chr. Matthiessen med bidrag af Olaf Ingerslev, Claus Larsen, Hans Jørgen Nielsen, Niels-Kenneth Nielsen, Søren Pedersen, Marie Louise Schultz-Nielsen og Eskil Wadensjö (2000),

De fremmede i dansk avisdebat fra 1870'erne til 1990'erne af Bent Jensen (2000),

The integration of non-western immigrants in a Scandinavian labour market: The Danish experience af Marie Louise Schultz-Nielsen med bidrag af Olaf Ingerslev, Claus Larsen, Gunnar Viby Mogensen, Niels-Kenneth Nielsen, Søren Pedersen, og Eskil Wadensjö (2001),

Foreigners in the Danish newspaper debate from the 1870s to the 1990s af Bent Jensen (2001),

Indvanderne og arbejdsmarkedet af Gunnar Viby Mogensen og Poul Chr. Matthiessen med bidrag af Claus Larsen, Niels-Kenneth Nielsen, Marie Louise Schultz-Nielsen og Eskil Wadensjö (2002),

Social Security Benefits in Denmark and Germany – with a Focus on Access Conditions for Refugees and Immigrants af Hans Hansen, Helle Cwarzko Jensen, Claus Larsen og Niels-Kenneth Nielsen (2002),

Hvordan har indvanderne det? Indvandrernes levevilkår og integration på det danske arbejdsmarked af Bent Jensen (2002) og

Immigration and the public sector in Denmark af Eskil Wadensjö og Helena Orrje (2002).

Forskning i den sorte sektor

Ved siden af resultater publiceret i kapitler i andre af Enhedens bøger, især i tilknytning til forskningen i incitamentsproblemer, samt i nyhedsbreve er følgende monografier udsendt fra forskningen i den sorte sektor:

Forskning i den sorte sektor i Danmark 1980-92 af Gunnar Viby Mogensen (1994),

The Shadow Economy in Denmark 1994. Measurement and Results af Gunnar Viby Mogensen, Hans Kurt Kvist, Eszter Körmendi og Søren Pedersen (1995),

Danskernes sorte dagligdag af Bent Jensen (1995),

Skyggeøkonomien i Vesteuropa. Målinger og resultater for udvalgte lande af Søren Pedersen med bidrag af Esben Dalgaard og Gunnar Viby Mogensen (1997),

The Shadow Economy in Western Europe. Measurement and Results for Selected Countries af Søren Pedersen med bidrag af Esben Dalgaard og Gunnar Viby Mogensen (1997),

The Shadow Economy in Germany, Great Britain and Scandinavia. A measurement based on questionnaire surveys af Søren Pedersen (2003) og

Danmarks uformelle økonomi. Historiske og internationale aspekter af Gunnar Viby Mogensen (2003).

Forskning i gør-det-selv arbejde

Do-It-Yourself Work in North-Western Europe. Maintenance and improvement of homes af Søren Brodersen (2003).

Forskningen i gør-det-selv-arbejdet er ligeledes afrapporteret løbende i nyhedsbrevet samt i bøgerne om incitamentsproblemerne på arbejdsmarkedet.

Yderligere information

om de enkelte projekter og om bøgerne kan findes på Enhedens hjemmeside på adressen:

www.rff.dk

Gunnar Viby Mogensen og Poul Chr. Matthiessen

Indvandrerne og arbejdsmarkedet

Mødet med det danske velfærdssamfund

Med bidrag af Claus Larsen, Niels-Kenneth Nielsen, Marie Louise Schultz-Nielsen og Eskil Wadensjö samt med kommentarer og vurderinger af Ritt Bjerregaard og Bertel Haarder.

Rockwool Fondens Forskningsenhed har gennem de seneste år gennemført forskning i indvandrernes sociale og arbejdsmæssige situation i Danmark. Nu fremlægger Enheden de seneste resultater om ikke-vestlige indvandreres stilling på det danske arbejdsmarked: *Går det fremad eller tilbage med integrationen på arbejdsmarkedet?*

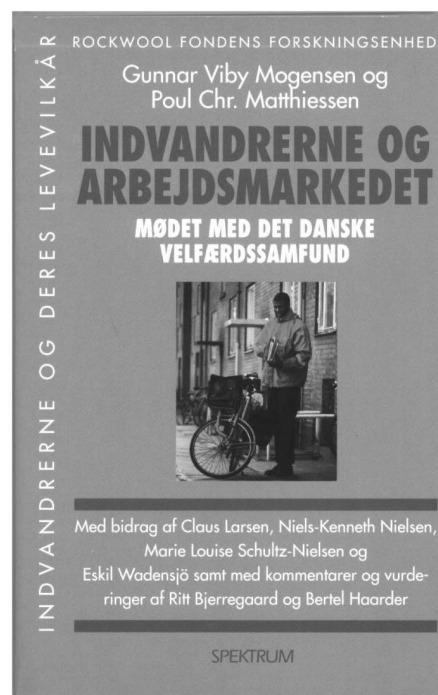
Desuden præsenteres en række andre nye resultater med tilknytning til indvandrernes levevilkår, eksempelvis om deres brug af sociale ydelser, deres sprogkunderskaber og deres uddannelsesforhold. Hertil kommer en ny analyse ved professor Eskil Wadensjö af indvandrernes indvirkning på de offentlige finanser. Bogen giver også en gennemgang af de demografiske aspekter ved indvandringen til Danmark. Resultaterne analyseres og perspektiveres af to centralt placerede politikere: Ritt Bjerregaard og Bertel Haarder.

De vægtigste analyser af integrationen i Danmark leveres af Rockwool Fondens Forskningsenhed.

RALF PITTELKOW I JYLLANDS-POSTEN.

Det er et topaktuelt emne ... En meget omfattende bog med forskningsresultater, der kan bruges til opgaveskrivning fra gymnasieniveau.

CARSTEN NØRBY SØRENSEN I LEKTØRDTALELSE TIL FOLKEBIBLIOTEKERNE.

378 sider
Illustreret
249 kr.

SPEKTRUM

Rockwool Fondens Forskningsenhed. Nyhedsbrev (ISSN 1396-1217) udgives for at informere offentligheden om resultaterne af den løbende forskning i Enheden, herunder også stof af almindelig nyhedsmæssig værdi. Nyhedsbrevet er ikke ophavsretligt beskyttet og må frit citeres eller kopieres med fornøden kildeangivelse.

Ansvarshavende redaktører: Forskningschef Gunnar Viby Mogensen og souschef Bent Jensen. Forskningsenhedens øvrige medarbejdere er: Forsker Claus Larsen, sekretær Hanne Lykke, forsker Niels-Kenneth Nielsen, forsker Søren Pedersen, forskningsassistent Christian Scheuer, forskningsassistent Esben Anton Schultz, forsker Marie Louise Schultz-Nielsen og forskningsassistent Kåre Steffen Valgreen.

Evt. praktiske spørgsmål i forbindelse med nyhedsbrevet besvares af Hanne Lykke på tlf. 39 17 38 32. Fax: 39 20 52 19.

Adresse: Sejrøgade 11, 2100 København Ø. E-post: rff@rff.dk. Hjemmeside: www.rff.dk